

ΚΑΛΛΙΑ ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΜΟΥΣΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΧΩΡΙΚΟΙ Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ 19ο ΑΙΩΝΑ¹

“Υπάρχει... ἐν τῇ περιφερείᾳ ταύτῃ τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος σχολεῖον ἔχον εἰδικὸν κατάστημα ἰδρυμένον δαπάνῃ τῶν κατοίκων..., εὐρυχωρότατον μὲν, καταλληλότερον καὶ κανονικώτατον, ἀλλ’ οἱ ἐν αὐτῷ φοιτῶντες δὲν ὑπερβαίνουν τὸν 45ον ἀριθμὸν, μὴ ἔχοντες οἱ κατὰ τοὺς ζῆλον τόσον πρὸς τὴν παιδείαν”, παρατηρεῖ ἓνας δάσκαλος τῆς κρητικῆς υπαίθρου τὸ 1874. “Καθ’ ὅτι”, συνεχίζει, “ὑπάρχουσι καὶ ἑτέροι ἐπὶ περὶ τῶν 50α ὄντες ἱκανοὶ νὰ καταπαχθῶσιν, ἀλλ’ οἱ γονεῖς αὐτῶν δὲν τοὺς κατετάξαν εἰσέτι, ὄντες μακρὰν τοῦ νὰ ἐννοήσωσιν ὅπως μεγάλα καὶ ὀφείματα προέρχονται ἐκ μόνῃς αὐτῆς τῆς παιδείας”².

Ἡ εἰκόνα τοῦ χωριοῦ ποὺ στέλνει μερὶς ἀπὸ τὰ παιδιά του στὸ σχολεῖο, ἐνῶ κρατᾷ ἄλλα τόσα μακρὰ ἀπὸ αὐτὸ νὰ περιφέρονται στοὺς δρό-

1. Ἡ μελέτη αὐτή, σὲ συνεπτυγμένη μορφή, εἶχε ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο ἀνακοίνωσής μου στὸ συνέδριο “Greek Society, Politics and Culture in the Era of King George I, 1863-1913” (King’ s College, London, 14-16 Σεπτ.1995), καὶ δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο “Literacy and Unredeemed Peasants: Late Nineteenth-Century Rural Crete Faces Education” στὰ πρακτικά του (*Greek Society in the Making, 1863-1913: Realities, Symbols and Visions*, ἐπιμ. Philip Carabott, Hampshire 1997, σσ. 115-129). Βασικὴ πηγή γιὰ τὴ σύνταξή της ὑπῆρξε τὸ Ἀρχεῖο τῆς Δημογεροντίας τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ποὺ ἀπόκειται στὴ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἡρακλείου. Εἶναι μεγάλο τὸ χρέος μου πρὸς τὸν Ἐφορο τῆς Βιβλιοθήκης Νίκο Γιανναδάκη καὶ τὸν ὑπεύθυνο τῶν ἀρχείων τῆς Ἀνδρέα Σαββάκη, ποὺ μὲ συνέδραμαν σὲ ὅ,τιδήποτε ἦταν δυνατόν νὰ διευκολύνει τὴν ἐρευνά μου. Ἐπίσης, πρὸς τὸ Δημήτρη Σάββα, ποὺ μὲ προθυμία μοῦ προσέφερε τὴ βοήθειά του στὴ συγκέντρωση τοῦ ὕλικου. Μεγάλῃ εἶναι ἐξάλλου ἡ ὀφειλή μου πρὸς τὸ Μενέλαο Παρλαμᾶ, γιὰ πολλὰ πράγματα. Στὴν προκειμένη περίπτωση, γιὰ τὰ ὅσα πολὺτιμα στοιχεῖα μοῦ μετέδωσε στὶς συζητήσεις ποὺ κάναμε.

2. Π. Ν. Τυλλιανάκης (Ἐμπαρος) πρὸς Δημογεροντία Τμήματος Ἡρακλείου [στὸ ἐξῆς ΔΤΗ], 24 Μαρτ./5 Ἀπρ. 1876: Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου, Ἀρχεῖο Δημογεροντίας Τμήματος Ἡρακλείου (=ΑΔΤΗ)/ κα 2.4-3/ 5.

μους του χωρίς σκοπό, φαίνεται να είναι κοινή στην κρητική ύπαιθρο της δεκαετίας του 1870. Είναι μία εικόνα συνηθισμένη, εξάλλου, και στην ύπαιθρο της Ελλάδας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή της Αγγλίας των χρόνων αυτών³. Πόσο “μακράν του να έννοήσωσιν όποσα μεγάλα καλά και ωφέλιμα προέρχονται εκ μόνης αυτής της παιδείας” βρίσκονταν οί Χριστιανοί χωρικοί του νησιού, την έπομένη μιάς από τις πολλές έπαναστάσεις έναντίον της τουρκικής εξουσίας που συντάραξαν τον τόπο τους; Τί ακριβώς εκπροσωπούσε ό αλφαριθμητισμός σε μία κοινωνία της προφορικής παράδοσης, της όποίας τά πρότυπα δέν είχαν σχέση με τον κόσμο της μόρφωσης, τη στιγμή ακριβώς που εισάγεται ό σχολικός μηχανισμός;

Έως τον ύστερο 19ο αιώνα ή χριστιανική κοινωνία της κρητικής υπαίθρου διατηρούσε χαλαρούς μόνο δεσμούς με τά γράμματα. Πολυάριθμα ήταν τά μέλη της, γυναίκες και άνδρες, που μπορούσαν ακόμη να απαγγέλλουν ή να ραψωδοούν εκτεταμένα κομμάτια από τον Έρωτόκριτο του Βιτσέντσου Κορνάρου· ποίημα προσφιές και στο μουσουλμανικό πληθυσμό του νησιού, χριστιανικής προέλευσης κατά μεγάλο μέρος του⁴. Πολλά από τά έργα της κρητικής αναγέννησης της ήταν ακόμη οικεία. Η ποίηση ήταν παρούσα στη ζωή της κοινωνίας αυτής. Έκφραση των συναισθημάτων της και της φιλοσοφικής της θεώρησης, τά δίστιχα, οί μαντινάδες, ήταν αναπόσπαστο κτήμα της όχι μόνο από κληρονομιά αλλά και ως σύγχρονή της πνευματική παραγωγή. Η αξιόλογη στιχοπλαστική της ίκανότητα αναδυόταν στην επιφάνεια στις συχνές ευκαιρίες για κοινωνικές συγκεντρώσεις που έδιδαν οί επίσημες στιγμές του χωριού ή ή καθημερινότητά του. Οί ιστορίες και τά παραμύθια, ανάμεσά τους οί Χίλιες και μία νύχτες, τά ανέκδοτα και τά αινίγματα, συμπλήρωναν την πνευματική της τροφή, συχνά λειασμένη από τό χρόνο. Μέσα από τά ήρωικά τραγούδια της παραδιδόταν έμμετρα ή ιστορία της⁵. Μία ανάμνηση περασμένου κλέους είχε θέση στη συλλογική μνήμη.

3. Χρ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Αθήνα 1942, σσ. 49-52· Christine Koulouri, *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914). Les manuels scolaires d'histoire et de géographie*, Peter Lang, *Studien zur Geschichte Südosteuropas*, 7, Φραγκφούρτη 1991, σσ. 74-76· *Ο έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. ΣΤ' (1871-72), Κωνσταντινούπολη 1873, σσ. 198, 203, 207, τ. Ζ', 1872-73, Κωνσταντινούπολη 1874, σ. 208, τ. ΙΑ' (1876-77), Κωνσταντινούπολη 1878, σ. 166· Lawrence Stone, “Literacy and Education in England, 1640-1900”, *Past and Present*, αρ. 42, Φεβρ. 1969, σσ. 115-118.

4. Βιτσέντσος Κορνάρος, *Έρωτόκριτος*, επιμ. Στυλιανός Άλεξίου, Φιλολογική Βιβλιοθήκη Έρμου, Αθήνα 1980, σ. ργ'.

5. Βλ. πρόχειρα Α. Κριάρης, *Πλήρης συλλογή κρητικων δημοδων ασμάτων, ήρωικων, ιστορικων, πολεμικων, του γάμου, της τάβλας, του χορου κλπ. κλπ., και απασων των κρητικων παροιμιων, διστίχων και αινιγμάτων*, Αθήνα 1920, φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα 1969.

Στὰ μετρημένα σχολεῖα ποὺ διέθετε ἕως τὸ 1870 ἡ κρητική ὑπαιθρος ἐλάχιστοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν μάθει νὰ διαβάζουν, νὰ γράφουν καὶ νὰ ἀριθμοῦν⁶. Ὅσοι γνώριζαν γραφὴ καὶ ἀνάγνωση θεωροῦνταν ἕως τὴ χρονολογία αὐτὴ καὶ στὶς πόλεις ἀκόμη ὡς μορφωμένοι⁷. Δίπλα στοὺς ὀλιγογράμματος ἀποφοίτους τῶν σχολείων τῆς ἀγροτικῆς Κρήτης ἐπιβίωνε ἀκόμη, πολυαριθμότερη αὐτὴ ἀλλὰ χωρὶς προοπτικές μακροημέρευσης, ἡ ὁμάδα ἐκείνων ποὺ εἶχαν λάβει μία κάποια γνώση ἀνάγνωσης καὶ γραφῆς μέσω τῶν ἀρχαϊκῶν μεθόδων τοῦ ὀλιγογράμματος ἐπίσης ἐφημέριου τοῦ χωριοῦ⁸ ἢ κάποιου γραματοδιδασκάλου⁹. Ὅσο πιὸ ἀπομονωμένο ἦταν τὸ μέρος ἀπὸ τὰ ἀστικά ἢ τὰ ἐμπορικά κέντρα τόσο ἐρμητικότερα ἦταν κλειστὰ στὰ γράμματα καὶ στὴν κίνηση ἰδεῶν. Πινελιὲς μοναχικῆς στὴν παραπάνω εἰκόνα, μερικῆς μορφῆς ἐξαιρετικῆς μόρφωσης, ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἐπαρχιακῆς πρωτεύουσες ἢ κάποτε χαμένες μέσα στὰ βάθη τῆς ὑπαίθρου¹⁰.

Χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ ἐπίπεδο ἀλφαριθμητισμοῦ τῆς ὑπαίθρου εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ παραδίδει ἓνα ἀρχεῖο σὺνολο μὲ προέλευση τοὺς δημογέροντες τῆς καὶ τοὺς ἐφόρους τῶν σχολείων τῆς οὔτης δεκαετίας τοῦ 1870¹¹. Γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἄτομα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν αὐξημένες ἀπαιτήσεις ἐγγραμματισμοῦ. Τὰ κείμενα τοὺς τίς περισσότερες φορές εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνορθόγραφα. Ὅρισμένες φορές ἡ γραφὴ εἶναι φωνητική. Οἱ

6. “Νὰ ἐμφη εἰς τὸ σχολεῖον νὰ μάθῃ γράμματα καὶ λογαριασμούς”, γράφουν σὲ ἓνα μόλις ἀναγινωσκόμενο ἐγγραφὸ τοὺς οἱ δημογέροντες τοῦ χωριοῦ Κανλὶ Καστέλι, στέλνοντας ἓνα παιδί στὰ ἐκπαιδευτήρια τοῦ Ἡρακλείου. Αὐτοὺς πίστευαν ὅτι εἶναι ὁ προορισμὸς τοῦ σχολείου (Δημογέροντες (Κανλὶ Καστέλι) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Δεκ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 30/ 134).

7. Κάλλια Καλλιτάκη Μερτικοπούλου, “Ἡ παιδεία στὴν Κρήτη, 1868-1878. Μία ἐπισκόπηση”, *Πεπραγμένα τοῦ Ε΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἅγιος Νικόλαος, 25 Σεπτ. - 1 Ὀκτ. 1981), τ. Γ΄, Ἡράκλειο 1986, σσ. 77-78.

8. Ὡς ἐξαίρεση θὰ πρέπει νὰ νοηθοῦν τὰ παραδείγματα τῶν μορφωμένων ἐφημερίων, ὅπως π.χ. τοῦ Πατᾶ Ἐμμανουήλ Πασχαλίδη ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀβδού (βλ. ἐγγραφο αὐτοῦ καὶ τῶν δημογερόντων πρὸς τὴ ΔΤΗ, 24 Ἰαν. /5 Φεβρ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2-31/367).

9. Ἀκόμη καὶ σὲ ἐποχὴ προχωρημένη πλέον σὲ σχέση μὲ τίς ἐξελίξεις ποὺ ἐξετάζομε, στὰ 1875, μαρτυρεῖται ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται γραματοδιδάσκαλοι σὲ μέρη ἀπομονωμένα συνήθως. “Υπάρχει καὶ γραματοδιδάσκαλός τις ἢ μᾶλλον γραματοκάπηλος εἰς Πυργοῦ, ὅστις τὸ ἐπάγγελμα τοῦ καβερτζῆ ἀσκῶν στρεβλοῖ καὶ ἀναγώγους ποιεῖ τοὺς ἄθώους παῖδας συναγελαζομένους μετὰ τῶν θαμώνων τοῦ καφενεῖου του”, σχολιάζεται ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπίδοση ἑνὸς ἀπὸ αὐτοὺς (Αντ. Μιχελιδάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378).

10. Χαρακτηριστικὰ βλ. τὸ δείγμα γραφῆς ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἰτέα στὸ παράθεμα τῆς ὑποσ. 41, ποὺ προδίδει τὴν ὑπαρξὴ ἀτόμου ἀξιόλογης μόρφωσης σὲ μικρὸ καὶ ἀπομονωμένο μέρος.

11. Τὸ ἐνλόγω σὺνολο ἀπόκειται στὸ Ἀρχεῖο Δημογεροντίας τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου.

υπογραφές τους στην πλειονότητά τους είναι ὀλιγογράμματος ἀνθρώπων· δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχουν σταυροὶ στὴ θέση τῶν υπογραφῶν. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἓνα ποσοστὸ ἐγγράφων ἀρκετὰ καλογραμμένων, ἐνῶ τὰ ὀλιγότερα προδίδουν ἄτομα ἀξιόλογης μόρφωσης.

Κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866-1869 ἡ σχολικὴ ζωὴ στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαιθρο ἀποδιοργανώθηκε. Ἡ εἰρήνευση τοῦ 1869 ὥστόσο ἔφερε πίσω στὴν Κρήτη ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐγγραμμάτων, ἀπὸ τὸ κύμα ἐκεῖνο τῶν 40.000 περίπου ἀτόμων ποὺ ἔχοντας καταφύγει στὴν Ἑλλάδα λόγω τῶν γεγονότων διδάχθηκαν τὰ ἐγκύκλια γράμματα στὰ σχολεῖα τῶν ἀστικῶν ιδίως κέντρων τοῦ ἐλεύθερου Βασιλείου¹². Οἱ ἐπαναπατριζόμενοι ἐγγράμματοι πρόσφυγες συγκρατήθηκαν στὶς πόλεις κυρίως ἢ διασκορπίστηκαν σὲ ὅλην τὴν ἑκτασὴ τοῦ νησιοῦ καὶ δὲ μετέβαλλαν δραστικά, ὡς ἀριθμητικὴ μονάδα, τὴν εἰκόνα τῆς ἀκινήσιας στὴν περιφέρεια. Ἡ ἐπιρροή τους πρόκειται νὰ βαρύνει ἀποφασιστικὰ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς οἰκείωσης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μὲ ἓνα νέο πρότυπο: τὸ πρότυπο τοῦ μορφωμένου ἀτόμου.

Ἡ παγιωμένη αὐτὴ μέσα στὸ χρόνιο κατὰστασι δέχτηκε ἓνα ἰσχυρὸ κραδασμὸ τὸ 1870. Τὸ ἔτος αὐτὸ ὑπογράφηκε ὁ Μοναστηριακὸς Διοργανισμὸς, μὲ τὸν ὁποῖο διευθετήθηκε τὸ χρόνιο πρόβλημα τῆς χρηματοδότησης τῆς ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ περιουσιάζματα¹³. Ἡ διαχείριση τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων τῆς ὑπαιθρου περιήλθε στὴ δικαιοδοσία τῶν πέντε κεντρικῶν χριστιανικῶν δημογεροντιῶν τῆς Κρήτης, ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένες στὶς πρωτεύουσες τῶν ἰσαριθμῶν Τμημάτων τοῦ νησιοῦ, ἐνῶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῶν πόλεων περιήλθαν στὴ δικαιοδοσία τῶν σχολικῶν ἐφοριῶν, ποὺ τοποθετήθηκαν ὑπὸ τὴν ἐπιστάσι τῶν πρώτων. Βάσει τῶν κεφαλαίων ποὺ ὑπῆρχαν διαθέσιμα οἱ κεντρικὲς χριστιανικὲς δημογεροντίες προγραμμάτισαν τὸ σχεδιασμὸ τοῦ σχολικοῦ δικτύου τῆς ὑπαίθρου. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν κλήθηκαν νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους νὰ μάθουν γράμματα στὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ ἢ δημοτικά, ἀργότερα καὶ στὰ ἑλληνικά, τὰ κατὰ κάποιον τρόπο δευτεροβάθμια σχολεῖα, ποὺ οἱ παραπάνω ἀρχές, μὲ πρωτοπόρο τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ἄρχισαν μὲ γοργὸ ρυθμὸ νὰ ἱδρύουν.

Ὅταν μπῆκαν σὲ λειτουργία τὰ πρῶτα σχολεῖα στὴν ὑπαιθρο ἡ ἐπανάστασι εἶχε μόλις κατασταλεῖ. Ὁ τόπος ἔφερε ἀκόμη ἀνάγλυφα ἀποτυπωμένο τὸ πέρασμά της στὴ φύση καὶ στὶς καλλιέργειές του, στὰ κτίσματα καὶ στοὺς ἀνθρώπους του. Ἡ διοίκηση ἀναδιοργανωνόταν σύμφωνα μὲ τὸν Ὀργανικὸ

12. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν 40.000 προσφύγων πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς χαμηλότερους ὑπολογισμούς. Ὅρισμένες πηγὲς τὸν ἀνεβάζουν σὲ 70.000.

13. Διοργανισμὸς τῶν ἐν Κρήτῃ ἱερῶν μονῶν, σταυροπηγιακῶν τε καὶ ἐνοριακῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει ὁδηγίων τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, Κωνσταντινούπολι 1871.

Νόμο τοῦ 1868, χάριτι προνομίων ποὺ ἡ Πύλη παραχώρησε στὸ νησί καὶ ποὺ βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὶς προσδοκίες τῶν Χριστιανῶν κατοίκων του: φτωχὴ ἱκανοποίηση γιὰ ἐκείνους ποὺ εἶχαν πολεμήσει γιὰ μία στενότερη πρόσδεση μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἢ τελοσπάντων γιὰ μία οὐσιαστικὴ αὐτονόμηση.

Ὁ Ὅργανικὸς Νόμος δὲν ἐπέφερε κάποια δομικὴ ἀλλαγὴ στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου. Οἱ θρησκευτικὲς κοινότητες τῆς Αὐτοκρατορίας ἀνέκαθεν ρύθμιζαν μόνες τους, τουλάχιστον ὥς ἓνα μεγάλο βαθμό, τὰ ἐκπαιδευτικὰ τους πράγματα¹⁴. Ὡστόσο, ὁ Νόμος αὐτὸς ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει, ἔμμεσα ἴσως ἀλλὰ πάντως οὐσιαστικά, τὸ χῶρο τῶν γραμμάτων. Παραδείγματος χάριν ἂς ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ ὑπερτροφικὴ γραφειοκρατία ποὺ ἔφερε μαζί του, ἡ Διοίκηση, τὰ συμβούλια, τὰ δικαστήρια, ἡ ὑπαλληλία ἐν γένει ποὺ προέβλεπε, δημιουργοῦσαν ἀναπόφευκτα μία ὄχι ἀμελητέα ζήτηση ἐγγράμματος δυναμικοῦ: καὶ τοῦτο ἦταν ἓνα καινούριο στοιχεῖο. Ὅπωςδήποτε, βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ τῆς ἐφαρμογῆς του καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμη θολά.

Μὲ τὴν ἰδρυση τῶν πρώτων σχολείων τῆς ὑπαίθρου οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες ἀπευθύνθηκαν ὅπως εἶδαμε στὸ χριστιανικὸ ἀγροτικὸ πληθυσμό, προσκαλώντας τον νὰ στείλει τὰ παιδιά του γιὰ φοίτηση. Ἡ πρόσκληση ἀπευθύνθηκε στὸν κύριο ὄγκο τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῆς Κρήτης, ἐφόσον τὸ στοιχεῖο αὐτὸ βρισκόταν ἐγκατεστημένο κατεξοχὴν στὴν ὑπαίθρο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1881 ἀπὸ τοὺς 205.000 Χριστιανούς τῆς Κρήτης οἱ 12.282 μόνο κατοικοῦσαν στὶς τρεῖς κύριες πόλεις τοῦ νησιοῦ. Σὲ ἀντίθεση, τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο ἦταν κατ' ἐξοχὴν στοιχεῖο ἀστικῆς ἐγκατάστασης: ἀπὸ τοὺς 73.000 Μουσουλμάνους τοῦ νησιοῦ οἱ 30.677 βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στὶς πόλεις, ὅπου βέβαια ἡ παιδεία παρεχόταν εὐκολότερα¹⁵.

Ὁ ἀγροτικὸς αὐτὸς πληθυσμὸς κλήθηκε τώρα μὲ τὴ συμμετοχὴ του στὸ ἔργο ποὺ θεμελιωνόταν νὰ δώσει συνέχεια σὲ μία ὑπόθεση γιὰ τὴν ὁποία εἶχε ἐνεργὰ ἀγωνιστεῖ. Στὴ συνείδησή του ἡ αἴσθησις τῆς ἀπουσίας τῶν σχολείων ὥς ἔλλειψης, ὥς στέρησης, εἶχε ἐδραιωθεῖ ἀπὸ τὸ 1859-1860, μὲ τὴν ἐπιτυχία ποὺ εἶχε γνωρίσει ὁ καθολικὸς προσηλυτισμὸς στοὺς ἀμόρφωτους χωρικοὺς τοῦ νησιοῦ: στὶς ἴδιες του τὶς τάξεις δηλαδή¹⁶. Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία δὲν τὸν

14. G.Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs*, Παρίσι 1881, σ. 362.

15. Ν. Σταυράκης, *Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1890, φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1978, μέρος Β', σσ.78-79. Δημογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1870: Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἑλληνικὸς ἀλυτρωτισμὸς καὶ ὀθωμανικὲς μεταρρυθμίσεις: ἡ περίπτωση τῆς Κρήτης, 1868-1877*, Ἀθήνα 1988, σσ. 43-52.

16. Ἐμμ. Ζαμπετάκης, "Προσπάθεια προσηλυτισμοῦ τῶν Κρητῶν εἰς τὸν καθολικισμόν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα", *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. Ι' (1956), σσ. 171-214.

είχε βοηθήσει στο θέμα της εκπαίδευσης των παιδιών του, αφήνοντάς τον να αντιπαλαίσει μόνος, χωρίς την παραμικρή ενίσχυση εκ μέρους της, τις δυσκολίες που συνεπαγόταν η ίδρυση σχολείων στην Ύπαιθρο¹⁷. Έξάλλου, δεν ήταν λίγες οι φορές που η εξουσία είχε άμεσα αντενεργήσει, διώκοντας το προσωπικό των σχολείων των πόλεων. Με τις δικές του αποκλειστικά δυνάμεις είχε κατορθώσει να ιδρύσει έναν αριθμό σχολείων, που μαρτυρούν την προσπάθεια την οποία κατέβαλλε για να καλύψει την έλλειψη αυτή. Αναζητώντας πόρους είχε προσφύγει προς τα μοναστήρια. Η σχετική εκκλησιά του είχε εγείρει το μοναστηριακό ζήτημα, μία όξεια αντιπαράθεση ανάμεσα στις επαρχίες του ανατολικού τμήματος της Κρήτης και στον ανώτερο κληρο, που αντικείμενό της είχε τη διάθεση των μοναστηριακών πλεονασματικών εσόδων στη στήριξη της εκπαίδευσης και που είχε σφραγίσει τα χρόνια ως το 1865¹⁸.

Από τους βασικούς πρωταγωνιστές του μοναστηριακού ο Λεωνίδας Γεωργιάδης Λόγιος, φοιτητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου των Αθηνών, μετέφερε στο ζήτημα αυτό μια πύλη από τον αθηναϊκό φοιτητικό ριζοσπαστισμό του 1862 και από την ιδέα του διεκδικητή - λαού¹⁹, που τα αιτήματά του αποκτούσαν τώρα ένα φορτίο κοινωνικής, πέραν της πολιτικής, διαμαρτυρίας. “Κατά την εν Κρήτη διαμονήν μου”, αναφέρει ο Λόγιος, “δεν έφερον γὰ βλέπω τους άμαθεις και ευαγώγους συμπατριώτας μου και υπό των κρατούντων μέν, αλλά υπό των προσχόντων πρό πάντων καταπιεζομένους, καταδολιευομένους και φενακίζομένους”²⁰. Άμεση ή παραπομπή στις συστάσεις του Π. Καλειυρά προς τον Όθωνα στα 1860: “Τόσον οί βασιλεις δσον και τα ιερατεία εκ συμφώνου αφήνουςι τους λαους εις την άμαθειαν, εμπνέοντες προς αυτούς δεισιδαιμονίας ίνα τους έχωσιν υποχειρίους”²¹. Κάτι άλλο άς σημειώσομε εδώ. Στο μοναστηριακό ζήτημα, το κύριο βάρος της αντίστασης το ανέλαβε μία ομάδα μορφωμένων νέων· δεν μπορεί

17. Ο Ν. Τσιριντάνης αναφέρει ότι η Τουρκική Κυβέρνηση χορηγούσε πριν από την επανάσταση του 1866 για τα σχολεία όλης της Κρήτης 7.000 γρόσια κατά μήνα, τα όποια χαρακτηρίζει “άνεπαρκή, πραγματική έλεημοσύνη” (Ν. Τσιριντάνης, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη έν. επαναστάσεως 1866-1869*, 3 ττ. : τ. Α', Αθήνα 1950, σ.68). Βλ. και πιο κάτω, ύποσ. 22.

18. Για το μοναστηριακό ζήτημα βλ. Ν. Τσιριντάνης, *δ.π.*, σσ. 68-100· Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Το λόγιο Ηράκλειο του 19ου αιώνα* (ύπό έκδοση).

19. Σχετικά βλ. Κ. Θ. Δημαράς, “Ιδεολογική ύποδομή του νέου έλληνικού κράτους. Η κληρονομιά των περασμένων, οί νέες πραγματικότητες, οί νέες ανάγκες”, *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 482.

20. Λεων. Ί. Γεωργιάδης (Αθήνα) προς Α. Φ. Παπαδάκη, 22 Ίουν. /4 Ίουλ. 1862: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/8-9.

21. Κ.Θ. Δημαράς, *δ.π.*

ὥστόσο νὰ παραγνωρισθεῖ ἡ ἔκταση πού ἔλαβε ἡ ἀναταραχὴ στὸ ἴδιο τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο. Ὁ ἀπόηχος τοῦ μοναστηριακοῦ ζητήματος ἀναγνωρίζεται στὸ αἶτημα γιὰ τὴν ἰδρυση σχολείων, τὸ ὁποῖο ὑποβάλλει, μαζί μὲ ἄλλα, ὁ λαὸς τῆς Κρήτης στὴν ἀναφορὰ πού ἀπευθύνει πρὸς τὸ Σουλτάνο, λίγο προ- τοῦ ἐπαναστατήσῃ τὸ 1866²².

Ὑπάρχει λοιπὸν μία προῖστορία καὶ μία ἐκπεφρασμένη λαϊκὴ θέληση. Τῇ στιγμῇ ὥστόσο αὐτῇ πού οἱ ἐπιθυμίες τους ἔχουν φθάσει κοντὰ στὴν ἐκπλήρωσή τους, οἱ γονεῖς τῶν ὑποψήφιων μαθητῶν ἀντιμετωπίζουν τὴν πρόσκληση γιὰ φοίτηση μὲ κάποιον σκεπτικισμό. Οἱ Χριστιανοὶ τῆς ὑπαί- θρου καλοῦνται τώρα νὰ ὑπερνικήσουν τὶς δυσκολίες πού δημιουργεῖ ἡ με- γάλῃ διασπορά τους σὲ ἓναν χῶρο συχνὰ ὀρεινὸ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀλι- γαριθμία τῶν ἐκπαιδευτηρίων, καθὼς καὶ τὰ προσκόμματα πού θέτει ἡ ἀνέ- χεια, συνήθης σύντροφος τῶν χωρικῶν οἰκογενειῶν. Κανεὶς δὲν τοὺς ἐξα- ναγκάζει νὰ στείλουν τὰ παιδιὰ τους στὸ σχολεῖο. Ἡ φοίτηση ἐπαφίεται στὴν ἐλεύθερη βούλησή τους. Οὔτε στὴν Ἑλλάδα, οὔτε στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, οὔτε καὶ σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη εἶναι ὑποχρεω- τικὴ ἡ φοίτηση στὸ σχολεῖο τὰ χρόνια αὐτά, παρὰ μόνον κατ' ὄνομα²³.

Τὸ βασικὸ ἐρώτημα πού ἐτίθετο σιωπηρὰ, τώρα πιά πού τὰ πράγματα ἄρχιζαν νὰ μπαίνουν στὸ δρόμο τῆς πραγματοποιήσεως, εἶχε νὰ κάμει μὲ τὴν ἀξία πού οἱ γονεῖς στὴν ὑπαίθρο ἐπενέδιναν στὴ μόρφωση. Ἀξίζει ἄραγε τὸ κόστος τοῦ νὰ ἀποστερηθοῦν γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου ἀπὸ τὰ παιδιὰ τους, πού ἐκπροσωποῦσαν δωρεάν ἐργατικὰ χέρια; Γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐγγράμματα τὰ παιδιὰ αὐτά, πού κατὰ πάσα πιθανότητα θὰ γίνον- ταν ἐπίσης ἀγρότες; Διέξοδοι τῆς κοινωνίας τους σὲ ἐπαγγέλματα πού εἶχαν σχέση μὲ τὰ γράμματα δὲν εἶχαν ἀκόμη διαφανεῖ, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὶς

22. Τὴν ἀπὸ 14/ 26 Μαΐου 1866 ἀναφορὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης πρὸς τὸ Σουλτάνο βλ. στὸν Ν. Τσιριντάνη, *ὁ.π.*, σσ. 160-165. Μετὰ τὴν ἐπα- νάσταση τοῦ 1866 ἡ Πύλη χορηγεῖ κατ' ἔτος 100.000 γρόσια, πού διανέμονται ἀπὸ κοινοῦ μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς καὶ μουσουλμανικῆς κοινότητος τῆς Κρήτης γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν σχολείων τῶν πόλεων. Σχετικὰ βλ. Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868- 1877*, *ὁ.π.*, σσ. 273, 288. Πβλ. πρὶν πάντων, ὑποσ. 17.

23. Κατὰ τὸν *Κανονισμόν τῶν κατὰ τὸ Τμήμα Ἡρακλείου Κρήτης ἰδρυθέντων δη- μοτικῶν σχολείων*, πού συντάσσει ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ἡ φοίτηση ὁρίζεται ὡς ὑποχρεωτικὴ γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ Τμήματος (5/17 Δεκ. 1870, ἔντυπο, σ. 4: Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης (Ἡράκλειο), ἀρχεῖο Δ.Μ., Α/Δ 395, φάκ. 10/1. Σὲ χειρόγραφη μορφή: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/98-105, 107-114). Ὑποχρεωτικὴ ὁρίζεται ἡ φοίτηση καὶ στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὸ νόμο τοῦ 1834, καὶ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία μὲ τὸν Κανονισμό περὶ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τοῦ 1869, ἀλλὰ μέτρα γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ σχετικὲς δια- τάξεις δὲ λαμβάνονται (Χρ. Λέφας, *ὁ.π.*, σσ. 48-53· Δ. Νικολαΐδης, *Ὀθωμανικοὶ κώδικες*, Κωνσταντινούπολη 1869, σ. 1299). Στὴ Γαλλία καὶ στὴν Ἀγγλία ἡ ἐκπαίδευση γίνεται ὑπο- χρεωτικὴ τὸ 1881.

παραδοσιακές τουῦ ἱερέα καὶ τοῦ ἱεροψάλτη· τὸ διδασκαλικὸ ἐπάγγελμα δὲν ἦταν ἀκόμη πόλος ἑλξεως, ὄντας σχεδὸν ἄγνωστο στοὺς χωρικούς. Ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ συνθῆκες ἦταν δύσκολες καὶ οἱ ἀνάγκες αὐξημένες. Ἦταν σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ θέση τοῦ παιδιοῦ μέσα στὴν ἀγροτικὴ οἰκογένεια τόσο σημαντικὴ, ὥστε νὰ προχωρήσει ἐνδεχομένως αὐτὴ, ἂν ὄχι σὲ θυσίες, πάντως σὲ ἀνατροπὴ τῶν ἀποκρυσταλλωμένων συνηθειῶν της, προκειμένου νὰ τοῦ δώσει προσόντα ἀξίας ἀβέβαιης; ἐνὸς παιδιοῦ μάλιστα ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ σίγουρο ἦταν ὅτι θὰ ἔφθανε στὴν ἐνηλικίωσή του²⁴;

Ἐχοντας ἐπίγνωση τῶν παραπάνω προβληματισμῶν, οἱ χριστιανικὲς κεντρικὲς δημογεροντίες, τουλάχιστον ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνομε ἀπὸ τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου τῆς ὁποίας τὶς ἐνέργειες εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρακολουθήσουμε ἀρχεϊκά, φροντίζουν μὲ ἐπιμέλεια νὰ καλλιεργήσουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ δασκάλου στὰ χωριὰ ὅπου ἰδρύονται σχολεῖα. Ἡ φιλομάθεια, ἡ “φιλομουσία” τῶν κατοίκων πρέπει νὰ ἀναρριπισθεῖ “πρὸς θεοῦ καὶ πατρίδος”²⁵. Τὰ γράμματα ἔχουν θεάρεστο σκοπό.

Παραγγέλλουν λοιπὸν οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες μὲ λόγια λιτὰ στὶς ἐπιτόπιες ἀρχές νὰ ὑποδεχθοῦν καλὰ τὸ χρηστοῦν νέο ποὺ τοὺς στέλνουν γιὰ δάσκαλο. Νὰ τὸν τιμοῦν, νὰ τὸν υποληπτοῦν καὶ νὰ τὸν συντροφούν, γιὰτὶ ἀναλαμβάνει νὰ ἐργαστεῖ γιὰ τὴν καλύτερὴ διάπλαση τῶν ἀγαπημένων τούτων παιδιῶν. Ἐγὼ τοῦ θὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ μόρφωση καὶ ἡ διανοητικὴ ἀνάπτυξή τους. Καὶ ὅπως ὁ δάσκαλος ἔχει τὸ ἱερὸ καθῆκον νὰ ἐπιμελεῖται γιὰ τὸ φωτισμὸ τῆς νεολαίας τοῦ χωριοῦ τους, ἔτσι καὶ ἐκεῖνοι ὀφείλουν ὄχι μόνο μὲ λόγια ἀλλὰ καὶ μὲ ἔργα νὰ μεριμνοῦν γιὰ τὴν πρόοδο τῆς σχολῆς τους. Προϋπόθεση γιὰ τοῦτο εἶναι νὰ συμβουλεύουν τοὺς γονεῖς τῶν παιδιῶν τοῦ χωριοῦ τους, ὅπως καὶ τῶν χωριῶν τῆς περιφέρειάς τους, νὰ τὰ στέλνουν στὸ σχολεῖο. Νὰ ἔχουν, τονίζει ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, τὴ βεβαιότητα, ὅτι ἐκπληρώνοντας ἔτσι τὸ καθῆκον τους προσφέρουν σπουδαία ὑπηρεσία στὴν πατρίδα. Ἡ Δημογεροντία καταλήγει τὶς συμβουλές της εὐχόμενη στὸ θεό, ποὺ ἔχει δώσει τὰ φῶτα, νὰ τοὺς βοηθήσει στὶς προσπάθειές τους καὶ νὰ ἐμπνέει καὶ σὲ αὐτοὺς καὶ στὰ παιδιά τους τὸν ἔρωτα γιὰ τὴν παιδεία²⁶.

24. Γιὰ τὴν παιδικὴ θνησιμότητα βλ. L. Stone, ὁ.π., σσ. 92-93.

25. ΔΤΗ πρὸς ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Ἁγίο Μύρωνα), ἀρ. 1791, 6/18 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 36.

26. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ λοιποὺς Χριστιανοὺς κατοίκους (Κιθαρίδα, Σάρχο, Κρουσώνα, Ἀσίτες, Λουτράκι καὶ Κορφές), ἀρ.1131, 26 Νοεμ./8 Δεκ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 20/ 605· ΔΤΗ πρὸς δημοδιδασκάλους ἐπαρχιακῶν δημοτικῶν σχολείων, 15/27 Σεπτ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4 - 1/ 483 -484· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες Σάρχου καὶ Κιθαρίδας, ἀρ. 1448, 27 Ὀκτ./8 Νοεμ.1872: ΑΔΤΗ, κα 2- 63/ 439· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφό-

Ἔχομε λοιπὸν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου θερμὴ ἔκκληση πρὸς τὸ ἐγχώριο περιβάλλον νὰ ἀφυπνίσει τὴ φιλομάθεια ποὺ σὲ καιροὺς περασμένους φέρεται ὅτι διέθετε καὶ ποὺ τώρα παρουσιάζεται ἀπωθημένη στὸ ὑποσυνείδητό του²⁷. Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου τὸ καλεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ θετικά πρὸς κάτι ποὺ εἶναι θεόπεμπτο, ποὺ συντελεῖ στὴν πρόοδο τῆς πατρίδας, ποὺ εἶναι πολὺ σημαντικό, σπουδαῖο. Αὐτὸ θὰ διαπλάσει τὰ προσφιλή τους παιδιὰ ἠθικά καὶ διανοητικά, θὰ τὰ “φωτίσει”. Οἱ ἤδη καταξιωμένες ἔννοιες βοηθοῦν τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ στηρίξει τὶς νέες: ἡ θρησκεία καὶ ἡ πατρίδα εἶναι γνωστές, τὰ φῶτα τώρα ἀγωνίζονται νὰ καταξιωθοῦν μὲ μία νέα σήμανση γιὰ τὸ ἐπιτόπιο περιβάλλον, ἡ ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ διάπλαση ἐπίσης τώρα εἰσάγονται. Ἄς σημειώσουμε ὅτι στὴν Ἑλλάδα, τὰ χρόνια αὐτά, ναὶ μὲν οἱ παραινέσεις τῆς κεντρικῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀρχῆς πρὸς τὶς ἐπιτόπιες κοινότητες γιὰ ἠθικὴ διάπλαση εἶναι κοινές· οἱ παραινέσεις, ὅμως, γιὰ διανοητικὴ ἀνάπτυξη θὰ πρέπει νὰ περιμένουν τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἐθνικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος ἀναδύεται στὸ προσκήνιο μετὰ τὴν ἥττα τοῦ 1897²⁸.

Μὲ τὴ σειρά τους, οἱ ἐπὶ τόπου δασκαλοὶ δίδουν συνέχεια στὶς συστάσεις τῶν δημογεροντιῶν, ἐκμεταλλεζόμενοι τὶς εὐκαιρίες ποὺ τοὺς παρέχονται προκειμένου νὰ τονίσουν τὴν προσφορά τῶν γραμμάτων. Παραστατικὴ εἶναι σχετικὰ ἡ ἀνάλυση ἐνὸς δασκάλου στὰ 1876. Ἐπτοτε δὲν ὑπάρχει πολυτιμότερο ἀπὸ τὰ γράμματα καὶ τὴν ἀρετὴ ποὺ ἀποκτᾶται μὲσω αὐτῶν, ὑποστηρίζει. Γιατὶ αὐτὰ καὶ τὸν ἀγενὴ ἐξευγενίζουν, καὶ τὸν εὐγενὴ ἀναδεικνύουν εὐγενέστερο, καὶ τὸν πλούσιο τιμιότερο, καὶ τὸν φτωχὸ σεβαστὸ καὶ ὅλων τὶς πράξεις, μικρῶν καὶ μεγάλων, κατευθύνουν ἠθικότερα²⁹. Μαζί μὲ τὴν ἠθικὴ προβάλλει καὶ ἡ κοινωνικὴ διάσταση τοῦ θέματος.

Δίπλα σὲ αὐτά, ἀρχίζουν νὰ ἐπισημαίνονται καὶ τὰ πρακτικὰ πλεονεκτήματα ποὺ προσφέρουν τὰ γράμματα σὲ μία ζωὴ ἢ ὁποία φαίνεται μὲ τὸν καιρὸ ὅτι γίνεται πολὺπλοκη. Ὁ Ἀντώνιος Μιχελιδάκης, καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου Ἡρακλείου, ἡ σημαντικότερη διδασκαλική, καὶ ὄχι μόνο, μορφή τῶν χρόνων αὐτῶν, συνηγορῶντας ὑπὲρ τῆς ἰδρύσεως σχολείου στὸ χωριὸ τῆς

ρους (Ἅγιο Μύρωνα), ἀρ. 1223, 22 Σεπτ./4 Ὀκτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-74/609· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Πιτσιδία), ἀρ. 1267, 3/15 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/108· ΔΤΗ πρὸς Μ. Ἀνδρουλάκη (Ἡράκλειο), ἀρ. 243, 26 Φεβρ./ 10 Μαρτ. 1879: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 371.

27. “...νὰ ἀνακαλέσωμεν τὰς μούσας εἰς τὴν παλαιὰν ἐστίαν των” εἶναι ἡ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Πελοποννησιακὴ Γερουσία σὲ προκήρυξή της τοῦ 1822 (Ἀ. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἐγινε*, 2 ττ.: τ. Α', 1821-1894, Ἀθήνα 1973, σ. 6).

28. Christine Koulouri, ὁ.π., σσ. 461-462, 468-469.

29. Π. Ν. Τυλλιανάκης (Ἐμπαρος) πρὸς ΔΤΗ, 24 Μαρτ./5 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/ 5.

καταγωγής του, τὸ Κράσι, παρατηρεῖ: “ἡ μόνη ἄγκυρα καὶ καταφυγὴ εἰς τοὺς ἀπόρους ἀλλὰ φιλομαθεῖς κατοίκους τοῦ χωρίου μας εἶναι ἡ δημοτικὴ σχολή, ἐν ἣ, ἐφόδιον διὰ τὸν μετέπειτα βίον λαμβάνοντες οἱ παῖδες, θὰ δυνηθῶσιν εὐχερῶς νὰ διανύσωσι τὸ ὁσημέραι ἐπίτονον καθιστάμενον τοῦ βίου στάδιον, εὐλογοῦντες ἐσᾶς [τῇ Δημογεροντίᾳ Ἡρακλείου], τοὺς δοτῆρας τῶν εὐεργετημάτων”³⁰. Ἀνάγκη εἶναι “ὅπως οἱ ἡμέτεροι παῖδες, στοιχειούμενοι ἐν αὐτῇ, καθιστῶνται ἱκανοὶ νὰ πορίζωνται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀφ’ οὗ τὸ ἄγονον τοῦ ἐδάφους μας ἀρνεῖται ἡμῖν εὐεργετήματα δαψιλῶς εἰς ἄλλους ἡμῶν συμπατριώτας παρεχόμενα”³¹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ θὰ συγκρατήσουν ὅτι τὰ γράμματα εἶναι σταλμένα ἀπὸ τὸ Θεό: “ἱερὰ γράμματα” θὰ τὰ ἀποκαλέσουν³². Ἡ ἱερωσύνη μέσα ἀπὸ αἰῶνες μακροὺς εἶχε προσφέρει σκέπη στὰ γράμματα ὑλικὴ καὶ πνευματικὴ. Ἡ σχέση αὐτῇ, ἀπὸ τῇ στοιχειωδέστερῃ μορφῇ τῆς συστέγασης, τῆς παροχῆς χώρου γιὰ τὰ μαθήματα, ἕως τὴν οὐσιαστικότερη, τῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὸν ἐφημέριο, καὶ ἕως τὴν πιὸ σύνθετη, τῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης, ἔστω καὶ ἂν εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀνεπαρκής, ἔστω καὶ ἂν πρόσφατα εἶχε διαταραχθεῖ, διευκόλυνε πάντως μία αὐτόματη σύγκλιση τῶν ἐννοιῶν σὲ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο. Τὸ σχολεῖο θὰ φωτίσει τὰ παιδιά τους: τὰ ἅπορα μάλιστα παιδιά τους, ὅπως καὶ οἱ ἴδιοι θὰ ἐπισημάνουν³³. Ὁ φωτισμός, ὡς χριστιανικὴ ἐννοια, τοὺς εἶναι οἰκείος. Τὰ γράμματα θὰ φτιάξουν τὸ χαρακτήρα τους καὶ τὸ μυαλό τους, καὶ θὰ τὰ κάνουν κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο χρήσιμα γιὰ τὴν πατρίδα, τὴν ὁποία θὰ μποροῦν πιά νὰ βροῦν δρόμους νὰ βοηθήσουν ὄχι μόνο ἀγωνιζόμενα στὶς ἐπαναστάσεις, ἀλλὰ καὶ διαφορετικά. Ἡ διασύνδεση σχολείου, θρησκείας καὶ πατρίδας εἶναι κάτι ποὺ θὰ μείνει στὴ μνήμη τῶν χωρικῶν.

Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς τοπικῆς κοινότητος ὑπὲρ τῆς ἵδρυσης σχολείου στὴν περιφέρειά της, ὅταν διασώζεται. Ἀναλυτικὰ καὶ κατὰ σύνθετο τρόπο διατυπώνουν τὸ σκεπτικό τους οἱ κάτοικοι τῆς περιφέρειας Ἀγίου Μύρωνα στὸ Μαλεβίζι, ποὺ

30. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 25 Σεπτ./7 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-112/288. Παράλληλες ζυμώσεις στὴν Ἑλλάδα βρίσκουν τὴν πληρέστερη ἔκφρασή τους τὸ 1880 σὲ ἐγκύκλιο τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας Ν. Μαυροκορδάτου (Λυδία Παπαδάκη, *Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος διδασκαλίας στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1992, σσ. 177-178).

31. Χατζὴ Παπὰ Κυπριώτης κ. ἄ. (γραφὴ Ἀ. Μιχελιδάκη: Κράσι), πληρεξούσιο, 20 Σεπτ. /2 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-112/286.

32. Ἐφημέριοι καὶ δημογέροντες (Γουῖβες, Κόξαρη, Σκοτεινὸ) πρὸς ΔΤΗ, [19/31 Δεκ. 1869]: ΑΔΤΗ, κα 2- 30/ 335.

33. Ἐφοροὶ (Κιθαρίδα) πρὸς Μητροπολίτη καὶ ΔΤΗ, 26 Φεβρ./10 Μαρτ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 398· ἱερεῖς, προύχοντες, δημογέροντες, ἔφοροι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140.

ἀναφέρουν τὸ 1869 στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὅτι συναισθάνονται τὴν ὠφέλεια τῆς παιδείας καὶ τῶν γραμμάτων, χωρὶς τὰ ὁποῖα οὐδέποτε μπορεῖ ἓνας λαὸς νὰ προαχθεῖ καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ πολιτικά καὶ θρησκευτικά. Ἐχοντας ὑπόψη τους τὴν ἀμάθεια τῶν πατέρων τους, ποὺ κληροδοτήθηκε καὶ στοὺς ἴδιους, ζοῦν σὲ βαρύντατη ραθυμία ὡς πρὸς τὴ διανοητική τους ἀνάπτυξη. Ἀγωνίζονται λοιπὸν γιὰ νὰ μὴν δοθεῖ μία παρόμοια κληρονομιά στὰ παιδιά τους, καὶ παρακαλοῦν θερμὰ τὴ Δημογεροντία νὰ ἐγκρίνει τὴ σύσταση τοῦ σχολείου στὸ χωριό τους. Γιὰ τὴν εὐεργεσία της, σημειώνουν, θὰ τῆς χρωστοῦν χάρη αὐτοὶ καὶ τὰ παιδιά τους πάντοτε³⁴. Ἄς ἀναφερθεῖ ὅτι στὴ συγκεκριμένη περιφέρεια εἶχε λειτουργήσει σχολεῖο τουλάχιστον ἐπὶ 25 χρόνια πρὶν³⁵, ὁπότε καὶ εἶναι πιθανὸν ἢ παραπάνω συλλογιστική νὰ εἶναι ἐνσυνείδητο ἢ ἀσυνείδητο δάνειο ἀπὸ τὴ σχολικὴ πλευρά.

Μὲ στερεότυπα ποὺ ἐνθυμίζουν μάλλον ἐπιχειρηματολογία τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου ζητοῦν οἱ πληρεξούσιοι Πεδιάδος ἐπιπλέον σχολεῖα γιὰ τὴν πυκνοκατοικημένη ἐπαρχία τους:

Ἀφότου κατεδείχθη ἡ ἀνάγκη τῆς ἐν τῷ τόπῳ διανοητικῆς διαπλάσεως, δι' ἧς καὶ μόνης εὐημεροῦσι καὶ προάγονται οἱ λαοὶ ἠθικῶς τε καὶ ὕλικῶς, ἀφοῦ ἡ ἐντιμὸς Δημογεροντία, τῇ ὁμοφώνῳ θελήσει τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, καὶ εὐχαίῳς τῇ ἐπινεύσει τῆς Ὑψ. Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως, ἀνέλαβεν τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων,... δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς ἡμετέρας ἐπαρχίας, συναισθανόμενοι τὴν ἀνάγκην ταύτην, νὰ ἐκτιμῶσι διακαῶς τὴν διανοητικὴν διαμόρφωσιν τῶν τέκνων των καὶ νὰ μεριμνῶσι περὶ τῆς γενικεύσεως τῶν γραμμάτων μεταξύ τῶν διαφόρων χωρίων...³⁶

Τὰ χωριά λοιπὸν ἐπιθυμοῦν τὴν ἵδρυση σχολείων, καὶ ἀνταποκρίνονται θερμὰ ὅταν οἱ δημογεροντίες τοὺς ἀνακοινώνουν ὅτι τὰ ἐπέλεξαν γιὰ ἔδρα σχολικὴ. “Καὶ ἐὰν ἀπάσας τὰς εὐχαριστηρίους λέξεις τῆς γλώσσης ἡμῶν ἐὰν συνάξωμεν, δὲν θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐκφράσωμεν οὐδὲ τὸ πολλοστημόριον τῆς πρὸς τὴν Ἐντιμον ταύτην δημογεροντίαν εὐγνωμοσύνης μας διὰ τὴν μείζονα ταύτην εὐεργεσίαν”, ἀνακοινώνουν οἱ ἔφοροι τῆς σχολῆς Ἐμπάρου³⁷.

34. Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργοῦς κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./ 9 Νοεμ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 425.

35. Δημογέροντες κ.ἄ. (Ἁγιος Μύρων) πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 424.

36. Πληρεξούσιοι Πεδιάδος (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ. /1 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-88/ 27-28.

37. Ἐφοροι καὶ πρόκριτοι (Ἐμπάρου) πρὸς ΔΤΗ, 30 Μαρτ./11 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 93/ 86-87. Εὐχαριστία θὰ ἀπευθύνουν μερικὰ χωριά, μεταξύ ἀφελείας καὶ εἰρωνίας, στὰ 1869, ὅταν ἡ ἐπανάσταση βρίσκεται ἀκόμη πολὺ κοντά, καὶ πρὸς τὸν ἐπιεικέστατο καὶ εὐεργετικότατο Αὐτοκράτορά τους, ποὺ π.χ. στὴν συγκεκριμένη περίσταση ὄχι μόνο δὲν

Μερικὲς φορές τὰ χωριὰ μὲ δική τους πρωτοβουλία ζητοῦν τὴν ἰδρυση σχολείου³⁸. “Περικαλεῖσθε νὰ μᾶς ἐστεῖλετε ἓνα διδάσχαλῳ εἰς τῷ χωρίον μας διῶτι εἶναι ἀνάγκη καὶ μάλειστα τῶν ἐδιψᾷ ὁ τῶπος”³⁹, ζητεῖ ἀπὸ τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου ἡ ἀπόκεντρη περιφέρεια Τυμπακίου. Ἀξίζει νὰ συγκρατήσουμε ὅτι μία περιφέρεια ποὺ δὲν ἀριθμεῖ οὔτε ἓνα ἐγγράμματο στὰ ὄριά της, ὅπως προδίδει ἡ ἀνορθογραφία τοῦ ἐγγράφου της, διψᾷ γιὰ δάσκαλο, κατὰ τὴν ἔκφρασή της.

Δεδομένου ὅτι ἡ ὑπαρξὴ σχολικοῦ οἰκοδομήματος διευκόλυνε τὶς δημογεροντίες στὸ νὰ ἀποφασίσουν τὴ σύσταση σχολείου σὲ συγκεκριμένο μέρος, καὶ ἐνίοτε μάλιστα ἐθεωρεῖτο ὡς προϋπόθεση, τὰ χωριὰ φροντίζουν νὰ ἐπισκευάσουν τυχὸν ὑπάρχοντα κτίρια ἢ νὰ οἰκοδομήσουν νέα⁴⁰.

ἀπαγορεύει ἀλλὰ καὶ ἐγκρίνει τὴ σύσταση σχολείων. Οἱ ἀβροφροσύνες αὐτοῦ τοῦ τύπου σταματοῦν σχεδὸν ὀριστικὰ μὲ τὸ τέλος τοῦ χρόνου (Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργουῆς κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./9 Νοεμ.1869). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἔναυσμα γιὰ εὐχαριστία τὸ δίδει ἡ ἴδια ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου. Στὸ ἐγγράφον της, π.χ., πρὸς τὸν ἱερέα καὶ τοὺς δημογέροντες τοῦ Ἁγίου Μύρωνα, ἡ Δημογεροντία ἀναφέρεται στὴν “προνοητικὴν ἐφесὶν τῆς Σεβ. Κυβερνήσεως” νὰ συντελέσει στὴ διάδοση τῶν γραμμάτων στὶς ἐπαρχίες (ἀρ. 926, 23 Ὀκτ./4 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 423). Βλ. καὶ Ἐφημέριος καὶ δημογέροντες (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 117. Ἐφῆροι (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 22/ 318. Ἠβλ. πρὸ πάντων, σ. 91.

38. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Πατσιδέρου στὴν ἐπαρχία Ἀρκαδίας, γιὰ παράδειγμα, ποὺ ἀνακοινώνει στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὅτι οἰκεία θελήσει τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ καὶ τῶν περιχώρων ἰδρῦθηκε σχολεῖο μὲ ὅλα τὰ ἀπαιτούμενα καὶ παρακαλεῖ νὰ τοῦ σταλεῖ δάσκαλος ὥστε νὰ ἀρχίσουν τὰ μαθήματα (Μ. Φραγκιαδάκης κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 24 Σεπτ./ 6 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 958). Ἡ Ρογδιά ζητεῖ μὲ θερμὴ παράκλησή της νὰ ἀναλάβει ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου τὴν ἰδρυση σχολείου γιατί ἡ ἴδια κωλύεται λόγῳ “παντελοῦς πενίας” (Καπετάν Σταβρούλης κ.ἄ. κάτοικοι (Ρογδιά) πρὸς ΔΤΗ, 6/18 Νοεμ.1876: ΑΔΤΗ, κα 2-113/ 116).

Ἡ Ἁγία Βαρβάρα καὶ ἡ Μεγάλῃ Βρύση ζητοῦν τὴν ἰδρυση σχολείου, γιατί οἱ οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦν τὰ χωριὰ αὐτὰ “ἔχουσι μεγίστην ἐπιθυμίαν νὰ μορφώσωσι τὰ τέκνα αὐτῶν, συμφώνως πρὸς τὸν ἐπικρατοῦντα ἤδη ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν πόθον τῆς παιδείας” (Ἐπίτροποι κατοίκων Ἁγίας Βαρβάρας καὶ Μεγάλῃς Βρύσης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/305). Ἡ Ἁγία Βαρβάρα ἐπανερχεῖται λίγο ἀργότερα μὲ τὸ ἴδιο αἶτημα παρατηρώντας ὅτι οἱ 80 οἰκογένειές της μποροῦν νὰ στείλουν 50 μαθητές, ἐνῶ ἄλλα χωριὰ μικρότερα ἔχουν ἤδη ἀποκτήσει σχολεῖο (Κάτοικοι (Ἁγία Βαρβάρα) πρὸς ΔΤΗ, 6/18 Δεκ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/ 306). Βλ. καὶ Πληρεξούσιοι Πεδιάδος (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ. /1 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-88/ 27-28.

39. Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες Τυμπακίου καὶ Βόρρων πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 29/ 70.

40. Στὰ 1869 π.χ. ὁ Ἅγιος Μύρων διαθέτει οἶκημα σχολείου, τὸ 1870 οἱ Γουῆδες, τὸ Καστέλι καὶ τὸ Θραψανὸ τακτοποιοῦν τὸ θέμα τοῦ κτιρίου, στὰ 1875 τὸ Πατσιδέρο, καθὼς καὶ ἡ Βουλισμένη καὶ ἡ Λασιίδα Λασιθίου (Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργουῆς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Δυσανασχετοῦν ὅταν βλέπουν ἄλλα μέρη καὶ ὄχι τὸ δικό τους νὰ ἀποκτοῦν σχολεῖα⁴¹. Διαπληκτίζονται καὶ ἀπειλοῦν νὰ ἔλθουν σὲ ρήξη μὲ τὰ γειτονικά τους χωριά, ὅταν τυχὸν αὐτὰ ἐπιλεγοῦν γιὰ νὰ τὰ στεγάσουν⁴². Τὸ 1881 μάλιστα μία κοινότητα καταλήγει στὴν ἀπόφαση νὰ ἀπαγάγει τὸ δάσκαλο ποὺ προοριζόταν γιὰ γειτονικό της χωριό, καὶ νὰ κακοποιήσῃ

κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./9 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 425· Ἐφημέριοι καὶ δημογέροντες (Γοῦβες, Κόξαρη, Σκοτεινό) πρὸς ΔΤΗ, [19/31 Δεκ. 1869]: ΑΔΤΗ, κα 2- 30/ 335· Ἐφοροὶ ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς (Καστέλι) πρὸς ΔΤΗ, 20 Ἰαν. /1 Φεβρ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 31/ 336· Δημογέροντες Θραψανοῦ, Μουκτάρων, Ἀποστόλων, Ζωφόρου (Θραψανό) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Φεβρ.1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 143· Μ. Φραγκιαδάκης κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 24 Σεπτ./6 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/958· Ἐμμ. Καλλιατάκης κ.ἄ. κάτοικοι Βουλισμένης καὶ Λατσίδας (Βουλισμένη) πρὸς Μ. Ἀριστάρχη, Διοικητὴ Τμήματος Λασιθίου (Νεάπολη), 4/16 Δεκ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 102/ 234).

Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου προγραμματίζει τὸ σχολικὸ δίκτυο “ἡ κατ’ ἐλευθέραν θέλησιν τῶν διαφόρων χωρίων, ἡ ὅπου ἂν ἡ χρεὶα τοῦ παῖδος” (Κανονισμὸς τῶν κατὰ τὸ Τμήμα Ἡρακλείου Κρήτης ἰδρυθέντων σχολείων, ὅ.π., σσ. 3-4). Στὴν πράξη, ἡ Δημογεροντία λαμβάνει ὑπόψη τῆς ὄχι μόνο τὴν ὑπαρξὴ κατάλληλου οἰκοδομήματος ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ πόσο ἡ προτεινόμενη ἔδρα εἶναι κεντρικὴ ἢ ὄχι τις ἀνάγκες τῶν κοινοτήτων σὲ συσχετισμὸ μετὰξὺ τους, καὶ κάποια χρονίη σειρά προτεραιότητας στὰ σχετικά αἰτήματα. Παράδειγμα τὸ Βενεράτο, ὅπου πρῶτα ἀποφασίζεται ἡ ἰδρυσιμὴ σχολεῖο καὶ κατόπιν οἱ κάτοικοι βρίσκουν οἶκημα κατάλληλο (Δημογέροντες Βενεράτου, Δαφνῶν, Κεράσας, Εὐγενικῆς (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Φεβρ.1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 342).

41. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἰτέας Μονοφατισίου, μετὰ ἐπιστολὴν πρὸς τὴν Δημογεροντία Ἡρακλείου σὲ ἐξαίρετο γλωσσικὸ ὕφος διατυπώμενη, ζητοῦν τὸ 1875 τὴ σύσταση σχολείου: “Ἐστερημένοι τυγχάνοντες ὄντες οἱ προσηκόντως καὶ ἐν ὑποκλίσει βαθυτάτη προσυποφαινόμενοι, κάτοικοι τοῦ χωρίου Ἰτέας τῆς ἐπαρχίας Μονοφατισίου, σχολείου καταλλήλου πρὸς φωταγωγήσιν καὶ διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν τέκνων ἡμῶν καὶ μεγάλως δυσανασχετοῦντες ἅτε βλέποντες ἄλλα μέρη τοῦ τοιούτου ἀπολαύοντα πλεονεκτήματος, ἐρειδόμενοι ἐπὶ τῇ καταβαλλομένῃ περὶ τὴν πρόοδον τῆς νέας γενεᾶς τῆς πεφλημένης ἡμῶν πατρίδος φιλοστοργικῇ ὑμῶν μερίμνῃ, προσερχόμεθα παρακαλοῦντες ὑμᾶς ὅπως ἐν τῇ ἐπιεικείᾳ ὑμῶν συμψηφίσῃτε καὶ τὴν χορείαν τῶν ἀνωτέρω χωρίων μετὰ τῶν διαφωτιζομένων ἄλλων μερῶν, ἀποφασίζοντες τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ ἐπιζητουμένου σχολείου ἐν αὐτοῖς, τοῦ ὁποίου τὴν σύστασιν ἅπαντες οἱ κάτοικοι τῶν περιχωρίων τούτων ἐκ συμφώνου ἐνεκρίναμεν ἐν τῷ χωρίῳ Ἰτέα ἀρμόζουσιν” (Δημογέροντες, πρόκριτοι καὶ λοιποὶ κάτοικοι (Ἐθιά κλπ.) πρὸς ΔΤΗ, 30 Σεπτ./ 12 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 1152).

Νοέμβριον τοῦ 1869 οἱ δημογέροντες καὶ κάτοικοι Τυμπακίου ζητοῦν νὰ ἐπιλέξῃ ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὡς ἔδρα σχολείου τὸ χωριό τους καὶ παραπονοῦνται γιὰ τὴν ἤδη ἔχουν σταλεῖ δάσκαλοι σὲ μέρη ἄλλα “παραμικρά” (Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες Τυμπακίου καὶ Βόρρων πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ.1869).

42. Ν. Ἀνδρόνικος κ.ἄ. (Ἀπεσοκάρι) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Σεπτ. 1871: ΑΔΤΗ, κα 2- 51/201· Ζαχ. Γιαλιτάκης (Καλὸ Πεδιάδος) πρὸς ΔΤΗ, 17/ 29 Ὀκτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 100/ 404.

τῇ συνοδείᾳ του σὲ περίπτωση πού θὰ τῆς ἀντιστεκόταν. Ἡ τυχαία ἀλλαγὴ δρομολογίου ἐκ μέρους τοῦ δασκάλου ματαιώνει τὴ μελετούμενη ἐκτροπή⁴³.

Ἡ ἐναρξὴ τῶν μαθημάτων δίδει στὰ χωριὰ τὴν εὐκαιρία νὰ διαβεβαιώσουν τὶς δημογεροντίες ὅτι ὑποδέχτηκαν τὸ δάσκαλο μὲ εὐχαρίστηση, ὅτι θὰ τοῦ δώσουν τὸ κλειδί τῆς σχολῆς, ὅτι θὰ τὸν ἀγαποῦν, θὰ τὸν τιμοῦν καὶ θὰ τὸν ὑπολήπτονται⁴⁴. Εἶναι μία ἐνέργεια πού τείνει νὰ γίνῃ πρακτικὴ μὲ τὸ χρόνο. Τὸ κλειδί τοῦ σχολείου τοὺς χρησιμεύει καμιά φορὰ καὶ γιὰ νὰ τὸ κλειδώνουν προκειμένου νὰ παρεμποδίσουν ἕναν ἀνεπιθύμητο σ' αὐτοὺς δάσκαλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀρχίσει τὴ διδασκαλία του⁴⁵.

Ἐπιθυμητὸς δάσκαλος εἶναι πολὺ συχνὰ ὁ ἐντόπιος δάσκαλος. Πλήθος αἰτήσεων τὸ φανερώνει. Πέρα ἀπὸ ποικίλα προφανῆ πλεονεκτήματα, ἡ λύση τῆς ἐντοπιότητος ἐπιτρέπει στὴν κοινότητα νὰ ἐξοικονομήσῃ τὰ χρήματα γιὰ τὸ ἐνοίκιο τῆς κατοικίας τοῦ δασκάλου⁴⁶. Οἱ πιὸ ἀνεπτυγμένες κοινότητες

43. Δημοτ. ἐφορία (Μοχός) πρὸς Τριμηναρχία Ἐφορία Ἡρακλείου, 27 Ὀκτ./ 8 Νοεμ.1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 4/ 396.

44. Βλ. π.χ. ἐφοροὶ (Χάρακας) πρὸς ΔΤΗ, 14/ 26 Δεκ.1872: ΑΔΤΗ, κα 2- 67/ 34· Ἱερεῖς καὶ πρόκριτοι (Κασταμονίτσα) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 112/ 606.

45. Μ. Ἀνδρουλάκης (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/ 104· Γ. Κουτάντακης (Λουτράκια) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/ 106.

46. Στὴ Γέργερη οἱ χωρικοὶ ζητοῦν ἕναν συγχωριανό τους πού εἶχε ἀποτύχει στὶς διδασκαλικὲς ἐξετάσεις ἀλλὰ πού κατὰ τὴν κρίση τους ἦταν ἐπιμελής. Ἡ Δημογεροντία, ἡ ὁποία πληροφορεῖται τὴν πρόθεσή τους νὰ ἀπομακρύνουν ὁποιονδήποτε ἄλλον τοποθετοῦσε ἐκεῖνη, τοὺς κάνει γνωστὸ ὅτι δὲν θὰ εἶχε ἀντίρρηση νὰ διορίσει συντοπίτη τους, ἀλλ' ἐπουδενὶ θὰ ἀνεχθεῖ σὲ διδασκαλικὲς θέσεις άτομα ἀνίκανα, πού θὰ βλάψουν τὴ νεολαία πού σπουδάζει (Μιχ. Στεφανάκης (Γέργερη) πρὸς Στ. Μαρκόπουλο (Ἡράκλειο), 21 Σεπτ./3 Ὀκτ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 74/ 727· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Γέργερη), ἀρ. 1262,26 Σεπτ./8 Ὀκτ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 74/ 726· Δημογέροντες, ἱερεὺς κλπ. (Γέργερη) πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 75/ 314).

Οἱ δημογέροντες τοῦ Ἁγίου Μύρωνα ἐκφράζουν τὴν ἐπιθυμία τους νὰ τοποθετηθεῖ στὸ σχολεῖο τοῦ χωριοῦ τους ὁ Ν. Δρακόπουλος, πού ἐπὶ 25 χρόνια εἶχε ὑπηρετήσῃ ἐκεῖ “καὶ πρὸ πάντων εἰσὶ δοκιμασμένος εἰς τὸ ἠθικὸν τῶν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων προσφερθέντων εἰς αὐτὸν τέκνων μας” (Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργοῦς κλπ. (Ἅγιος Μύρων) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./ 9 Νοεμ.1869). Οἱ κάτοικοι τῆς Πλώρας ζητοῦν ὡς δάσκαλο “τοῦ κυρίου Πολιτάκη τὸ παιδὴ ἀν εἶναι δυνατόν καὶ ἐλπίζομεν ὅτι θὰ περάσῃ καλὰ, διότι γνωρίζομεν τὰ φερσίματα του καὶ δὲν ἦναι ἀτακτα καὶ θὰ τὸν οδιγῇ καὶ ὁ πατὴρ του καὶ ἐλπίζομεν ὅτι θὰ δόσῃ πρόοδον εἰς τὰ πεδιά μας διὰ νὰ μίνομεν εὐχαριστημένοι” (Δημογέροντες (Πλώρα) πρὸς ΔΤΗ, 29 Αὐγ. /10 Σεπτ.1877: ΑΔΤΗ, κα 2- 122/ 598).

Οἱ δημογέροντες τῆς Ἐπισκοπῆς ζητοῦν νὰ παραμείνῃ ὁ ἴδιος δάσκαλος “ἐπειδὴ τώρα γνωρῆζεται τὴν φθορὰν τοῦ τόπου μας ἐπειδὴ δὲν ἔχομαι σπῖτη δια νὰ καθῇσῃ, αὐτὸς εἶναι χορειανός καὶ ἡμῆς εἴμεθα μὲ αὐτὸν εὐχαριστημένη διὰ νὰ μείνῃ ἐδὸ ἕως ὅτου διορθώσομεν τὸ σχολεῖον, καὶ σᾶς εὐχαριστοῦμεν γενικῶς ὅλοι μικρὴ καὶ μεγάλαι” (Ἐφημέριος καὶ δημογέροντες (Ἐπισκοπή) πρὸς ΔΤΗ, ἀρχ. [1870;]: ΑΔΤΗ, κα 2- 31/ 430).

διαθέτουν πιὸ ἐξελιγμένο προβληματισμό: θὰ ἐπισημάνουν παράλληλα στὶς δημογεροντίες ὅτι, προκειμένου νὰ ἔλθει ἀνεπαρκὴς δάσκαλος, ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νὰ προβάλουν τὸ αἶτημα γιὰ συντοπίτη τους⁴⁷. Καὶ στὴ μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς φανερώνουν ἓνα ἐνδιαφέρον πραγματικό: τὸ θέμα τοῦ δασκάλου, καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις καὶ τῶν προσόντων του, εἶναι κάτι ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν κοινότητα.

Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον φανερώνει καὶ ἡ προσκόλληση ἐνὸς χωριοῦ σὲ ἓναν συγκεκριμένο δάσκαλο. Ἡ συμβίωση στὸν ἴδιο χῶρο συμβαίνει νὰ συνδέει τὸ δάσκαλο καὶ τὴν ἐπιτόπια κοινότητα μὲ δεσμοὺς φιλίας, καὶ ὁδηγεῖ τὴν τελευταία ὅταν πιά ἔλθει ἡ ὥρα τῆς μετάθεσής του, ποὺ συνήθως δὲν ἀργεῖ, νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἀπομάκρυνσή του: “ἡ δὲ καὶ μᾶς στίλετε ἄλλων δὲν θὰ τὸν δεχθούμεν καὶ σὰς τῷ φανερόνωμεν”, ἀπειλοῦν τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου οἱ δημογέροντες καὶ ἔφοροι τοῦ Κρουσῶνα τὸ 1876⁴⁸. Μὲ μεγαλύτερη διπλωματικότητα οἱ κάτοικοι τῶν Δαφνῶν διατυπώνουν στὴν ἴδια Δημογεροντία τὴν ἐπιθυμία τους νὰ διατηρήσουν τὸ δάσκαλό τους, μὴν τολμώντας, καθὼς ἀναφέρουν, νὰ παρεισέλθουν σὲ πράγματα ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀποκλειστικὴ δικαιοδοσία της⁴⁹. Ἐνῶ οἱ κάτοικοι τοῦ Βενεράτου ἀναφέρονται στὴν ἄκρα λύπη ποὺ τοὺς προξένησε ἡ εἰδηση ὅτι θὰ ἀπομακρυνθεῖ ὁ χρηστοθεστάτος, ἠθικότατος καὶ ἐπιμελεστάτος δάσκαλος ποὺ ἐπὶ ἑξὶ χρόνια δίδαξε τὰ παιδιὰ τους⁵⁰.

Τὸ θέμα τῆς πληρωμῆς τοῦ δασκάλου δὲν παρουσιάζεται νὰ ἐγείρει πρόβλημα λαϊκῆς δυσαρέσκειας. Κατ’ ἀρχὴν, τὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τῶν σχολείων τέτοιο θέμα δὲν τίθεται, στὸ Τμήμα Ἡρακλείου τουλάχιστον. Ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος καλύπτει πλήρως τὴ μισθοδοσία τοῦ δασκάλου. Ὡστόσο μὲ τὸν καιρὸ, προκειμένου νὰ ἐξοικονομήσει χρήματα γιὰ νὰ αὐξήσει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπαρχιακῶν σχολείων, ἡ Δημογεροντία μεταθέτει στὶς κατὰ τόπους κοινότητες ἓνα μέρος τῆς μισθοδοσίας αὐτῆς· ποσὸ “παραμικρόν” ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χωριά. Οἱ κοινότητες ἀναλαμβάνουν ἐγγράφως νὰ πληρώνουν τακτικὰ τὸ ποσὸ αὐτὸ χωρὶς δισταγμό⁵¹. Οἱ Ἐπάνω Ἀρχάνες, κωμόπολη κοντὰ στὴν πόλη τοῦ Ἡρακλείου, τὸ θεωροῦν

47. Λ. Λυδάκης κ.ἄ. κάτοικοι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 31 Αὐγ. /12 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 98/ 969. Πβλ. Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, χ.χ. [1880]: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 384.

48. Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/109.

49. Κάτοικοι Δαφνῶν πρὸς ΔΤΗ, 27 Σεπτ./9 Ὀκτ.1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 128.

50. Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 00/ 252.

51. Βλ. π.χ. Ζ. Γιαλιτάκης κ.ἄ. (Ἡράκλειο), ὑποσχετικὸ ἐγγραφο γιὰ Καλὸ Χωριό, Χαρασὸ καὶ Κόξαρη Πεδιάδας, 20 Μαρτ./ 1 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 92/ 594· Ἐφημέριος

πληρωμή ελάχιστη καὶ δίκαιη, πού κατ' ἀνάγκην καλοῦνται νὰ καταβάλλουν οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἐκείνων τὰ ὁποῖα εὐτύχησαν νὰ ἔχουν ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα: θυσία εὐπρόσδεκτη στοῦ βωμὸ τῆς δύστηνης πατρίδας⁵².

Εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων φανερώουν καὶ ἄλλες ἀντιδράσεις τοῦ πληθυσμοῦ, ἐμμεσότερες ἢ ἀμεσότερες, σὲ ποικίλα θέματα πού σχετίζονται μὲ αὐτά. Ἡ ἀνησυχία λ.χ. πού δείχνει ἡ ἐπιτόπια κοινότητα γιὰ νὰ μὴ χηρεῦσει ἐπὶ πολὺ ἡ ἔδρα τοῦ δασκάλου πού μετατίθεται⁵³, ἡ ζέση μὲ τὴν ὁποία ὑπερασπίζεται τὸ δάσκαλο στὴν κεντρικὴ ἀρχὴ ἂν τύχει νὰ διαβληθεῖ ἄδικα⁵⁴, “ἡ μεγίστη ἀπελπισία” τῆς ὅταν ἀδυνατεῖ, λόγω δυσπραγίας, νὰ ἀγοράσει τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια⁵⁵, οἱ ἀξιώσεις πού ἔχει ἀπὸ τὰ παιδιά τῆς καὶ τὸ σχολεῖο⁵⁶, ἡ σύσσωμη παρουσία τῆς στὶς δημόσιες ἐξετάσεις⁵⁷, ὅλα

Παπὰ Κωνσταντῖνος (Ἡράκλειο), ὑποσχετικὸ γιὰ Βόρρους, Φανερωμένη, 1/13 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 93/ 354· Ἰω. Δασκαλάκης κ.ἄ. (Ἐμπαρος) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 93/ 256.

52. Ἱερεῖς, πρὸς ὄντες, δημογέροντες, ἑφοροὶ (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140.

53. Δημογέροντες καὶ κάτοικοι (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 29 Δεκ.1872/ 10 Ἰαν. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 66/ 31· Δημογέροντες, Ἱερεῖς καὶ ἑφοροὶ (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 25 Αὐγ. / 6 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 98/ 773. Βλ. καὶ Ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἑφοροὶ (Ἀβδού) πρὸς Ἐμμ. Ξανθοπούδη (Ἡράκλειο), 17/29 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 385.

54. Οἱ ἑφοροὶ Παναγιάς θεομὰ συμπαραστέκονται στοῦ δασκάλου τοὺς Γ. Κουταντάκη ὅταν καταγγέλλεται ἄδικα ὅτι ἀπορρίπτει ἀπὸ τὸ σχολεῖο χωρὶς τὴν ἀδεία τῆς Δημογεροντίας. “Περὶ δὲ τῆς διαγωγῆς καὶ τῆς τιμιότητος τοῦ διδασκάλου ἡμῶν γνωστοποιούμεν ὑμῖν ὅτι ὑπὲρ τὸ δέον ἐσμέν ἐνχαριστήμενοι καὶ δὲν ἀνεχόμεθα ὥστε νὰ συκοφαντησθῇ μὴ ὢν ἄξιος συκοφαντίας. Ἐκπληρούτος δὲ αὐτοῦ μετὰ τίς δεούσης ἐμφρόντιδος καὶ ἀόκνου ἐπιμελείας τὰ ὁποῖα προπολοῦν ἀνεδέχθι καθήκοντα καὶ συμπεριφερομένου πρὸς ἅπαντας μετὰ τῆς δεούσης εἰς τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ χρηστῆς συμπεριφορᾶς δὲν λίπομεν τοῦ νὰ παραστήσωμεν ὑμῖν τοῦτο, καθάπερ μετὰ σπουδῆς ἐγνωστοποιούμεν ἂν ὑμῖν εἰ παραικτρέπετο μὴ ἐκπληρὸν ὥστερ ἔδει τὰ χρὴ αὐτοῦ” (ἑφοροὶ δημ. σχολῆς (Παναγιά) πρὸς ΔΤΗ, 30 Μαΐου/ 10 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/197).

Σύσσωμη ξεσηκώνεται ἡ κοινωνία Σάρχου καὶ Κιθαρίδας ὅταν ἀντιλαμβάνεται ἀντίδραση τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου, πού τὴν θεωρεῖ ἄδικη, ἐναντίον τοῦ δασκάλου τῆς Νικοδήμου Προηγούμενου Κωνσταντινίδη. Μικροὶ καὶ μεγάλοι, δηλώνεται σὲ ἔγγραφο τῶν κατοίκων, μένουν ἐνχαριστήμενοι ἀπὸ αὐτόν, γιὰ εἶναι φιλόμουσος, φιλήσυχος, ἐπιμελής, καὶ συμπεριφέρεται ὅπως λίγοι δάσκαλοι (Στ. Βουργαράκης κ.ἄ. (Κιθαρίδα) πρὸς ΔΤΗ, 9/11 Ὀκτ.1872: ΑΔΤΗ, Ὀκτ.1872). Βλ. καὶ Γ. Φουζετάκης κ.ἄ. (35 ὑπογραφές: Βοῦτες) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Σεπτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 286· Δημογέροντες καὶ ἑφοροὶ (Βόρροι) πρὸς ΔΤΗ, 14/26 Ἰουλ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 97/ 424.

55. Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 27 Νοεμ./9 Δεκ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 29/ 609.

56. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 9/ 21 Ἀπρ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/ 453. Ὁ λόγος ἀφορᾷ στὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες.

57. Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ.

τοῦτα μαρτυροῦν τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀποδίδει στὸ ἀντικείμενο.

Μία ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες ἐνδείξεις γιὰ τὸ θετικὸ κλίμα ποὺ διαμορφώνεται ἀπέναντι στὰ γράμματα εἶναι καὶ ἡ φροντίδα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐπιτόπια κοινότητα περιβάλλει τὴν ὑπόθεση τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης. Ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδιῶν ποὺ στέλνει τὰ χρόνια αὐτὰ ἡ περιφέρεια στὴν Ἑλληνικὴ Σχολὴ τῆς πόλης τοῦ Ἡρακλείου, γιὰ παράδειγμα, αὐξάνει θεαματικά⁵⁸. Κάτι τέτοιο ὁμως προϋποθέτει μία κάποια οἰκονομικὴ εὐχέρεια ποὺ δύσκολα ἀπαντᾶται. Γι' αὐτό, ὀρισμένες κωμοπόλεις ἢ κεντρικὰ χωριά πιέζουν τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ ἰδρύσει στὰ μέρη τους ἐλληνικὰ σχολεῖα, καὶ προθυμοποιοῦνται νὰ συμβάλουν ἐξ ἰδίων προκειμένου νὰ τὸ πετύχουν⁵⁹. Ἐλάχιστα ὁμως τελικὰ εἶναι αὐτὰ ποὺ ἰδρύονται.

Ἔτσι, καὶ τοῦτο εἶναι ἡ συνηθέστερη ἐξέλιξη, τὰ χωριά ὠθοῦν τὸ δάσκαλο νὰ παραβεῖ τὴ ρητὴ ἀπαγόρευση τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου καὶ νὰ διδάξει καὶ τὴν ὕλη τῆς βαθμίδας τοῦ ἐλληνικοῦ σχολείου. Ἀλλιῶτικα, ὑποστηρίζουν, τὰ παιδιά τους θὰ εἶναι ἀδύνατον, λόγω φτώχειας, νὰ γευ-

1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186. Στ. Ματζαπετάκης (Αμπελούζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ.

1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 211.

58. Ἐφορία Σχολείων Ἡρακλείου πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον, ἀρ.83, 29 Ἰαν. / 10 Φεβρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2 - 92/ 39-49.

59. Ὁ σχολάρχης Ἡρακλείου Ν. Παρασυράκης ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη νὰ ἰδρυθεῖ Σχολὴ Ἑλληνικὴ στὸν Ἅγιο Μύρωνα, ὅπου πᾶν ἀπὸ 40 παιδιά διψοῦν γιὰ ἀνώτερη ἐκπαίδευση καὶ τὴν στεροῦνται, γιατί τοὺς λείπουν τὰ μέσα γιὰ νὰ μεταβοῦν στὸ Ἡράκλειο (Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Ἀπρ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 1/ 453). Οἱ κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα ὑπόσχονται ἐθελοντικὴ συνδρομὴ προκειμένου νὰ τὸ πετύχουν καὶ νὰ διαδοθοῦν, “θεῖα συνάρσει”, τὰ φῶτα στὴν ἐπαρχία τους (ΔΤΗ πρὸς Παπὰ Γ. Τζανιδάκη κ.ἄ. ἐφόρους τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς (Ἅγιο Μύρωνα), ἀρ. 178, χ.χ.: ΑΔΤΗ, κα 2- 75/ 639-640).

Τὸ 1873 ἰδρύει ἡ κωμόπολη τῶν Ἐπάνω Ἀρχανῶν, κοντὰ στὸ Ἡράκλειο, μὲ δικῆς τῆς δαπάνες Ἑλληνικὴ Σχολή, “κεντουμένη ὑπὸ ἔρωτος φιλομουσίας”. Στόχος τῆς νὰ φωτισθοῦν καὶ νὰ ἠθικοποιηθοῦν τὰ ἄπορα τέκνα τῆς (Ἱερεῖς, ἔφοροι καὶ δημογέροντες (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς Κ. Ἀξελό, Ἐπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, 15/27 Ἰαν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 90 / 446. Ἱερεῖς, προύχοντες, δημογέροντες, ἔφοροι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140). Ἡ ὁρολογία τῆς παραπέμπει στὴν ἀντίστοιχη ὁρολογία τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου. Ἡ κωμόπολη αὐτὴ πρόθυμα ἀποδέχεται νὰ ἀναλάβει μὲ οἰκαιοθελεῖς συνδρομὲς τὰ ἐξοδα τῆς συντήρησης ὄχι μόνο Ἑλληνικοῦ Σχολείου ἀλλὰ καὶ Παρθεναγωγείου.

Τὸ 1875 εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἐπαρχιῶν Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης νὰ ζητήσουν Ἑλληνικὴ Σχολὴ ἀπὸ τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου, τῆς ὁποίας ἐπικαλοῦνται τὴ φιλομουσία καὶ τὸ ζῆλο γιὰ διάδοση τῶν φῶτων (Ἰω. Παπαχατζάκης κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2 - 99/ 96).

τοῦν τὴ μόρφωση ποὺ παρέχεται στὴ βαθμίδα αὐτή⁶⁰. Εἶναι μία ἀτελὴς ἔστω μέθοδος “ὅπως οὕτως ἢ πρὸς τὴν παιδείαν ὁδὸς βατὴ καὶ εἰς τοὺς ἀπόρους φιλομαθεῖς καταστῇ· διότι ἄλλως λίαν στενὴ ἐστὶν αὐτοῖς καὶ δύσβατος, καὶ ὁ σκοπὸς τῆς κοινότητος ἀνέφικτος”, θὰ παρατηρήσει ἓνας λόγιος τῆς ὑπαίθρου⁶¹.

Ἡ θερμὴ ἀνταπόκριση τοῦ πληθυσμοῦ στὰ γράμματα ἐντυπωσιάζει τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας στὰ Χανιά Patrimonio, ποὺ στὰ 1873 παρατηρεῖ : “Il y a chez les Grecs, il faut le dire à leur louange, dans les campagnes comme dans les villes, un tel désir de s'instruire que l'on peut dès à présent prévoir le moment où à l'avantage du nombre s'ajoutera celui d'une supériorité intellectuelle sur les Musulmans”⁶².

Ἡ ἴδια αὐτὴ κοινωνία, ὥστόσο, ποὺ παρουσιάζεται νὰ ὑποδέχεται τὴ μόρφωση, προβαίνει ταυτόχρονα σὲ ἐνέργειες ποὺ δὲν τὴν εὖνοοῦν ἢ καὶ ποὺ στρέφονται ἐναντίον της. Πρώτιστη καὶ χαρακτηριστικότερη ἐνδειξη ἀρνητικῆς στάσης ἀπέναντι στὰ γράμματα, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς γονέων ποὺ δὲν ἐγγράφει τὰ παιδιά του στὸ σχολεῖο. Ἐνῶ, περίπου οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς γονεῖς ποὺ τὰ ἐγγράφουν τὰ ἀποσύρουν γιὰ μεγάλα διαστήματα, προβάλλοντας ὡς δικαιολογία τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες: “ἄλλος μὲν ἀποστέλλει τὸ τέκνον του εἰς πρόβατα τρεῖς ἢ τέσσαρας ἡμέρας, ἄλλος ἵνα σκάπτῃ ἀμπέλιον, ἄλλος εἰς βόδια καὶ ἄλλος ἀλλαχοῦ...”⁶³.

Συχνὰ τὰ παιδιά στέλλονται μὲ τὴ βία ἀπὸ τοὺς γονεῖς τοὺς σὲ δουλειὲς ὑπαρκτὲς ἢ ἀνύπαρκτες⁶⁴: “καὶ τότε μόνον ἀποστέλλωσιν αὐτὰ εἰς τὸ σχο-

60. Ἀντ. Ἀποστολίδης (Γέργερη) πρὸς ΔΤΗ, 22 Σεπτ./4 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/461.

61. Στ. Ματζαπετάκης (Ἀμπελοῦζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/211.

62. Patrimonio πρὸς de Broglie (Ministère des Affaires Etrangères), ἀρ.13,1/13 Ὀκτ.1873: Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Politique des Consuls/Turquie, La Canée 8, φφ. 76-81. Σὲ παρόμοια ἐκτίμηση καταλήγει καὶ ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν ἴδια πόλη, λίγα χρόνια ἀργότερα (Sandwith πρὸς Granville (Foreign Office), 15/27 Ἰαν. 1883: Public Record Office, Foreign Office 78/353, φφ.70-88).

63. Ἐμμ. Λιμπρίτης (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 18/ 30 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 162-163. Ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου στὶς ἐξετάσεις Ζ. Πασχαλίδης ἀναφέρεται καὶ ἐκεῖνος στὸ “μισαρὸν” σύστημα τῶν γονέων νὰ μὴν ἀποστέλλουν τακτικὰ τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, οἱ δὲ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ὠλωσδιόλου, προτιμώντας νὰ τὰ ἀπασχολοῦν στὸ νὰ βόσκουν χοίρους, βόδια, ἀρνιά ἢ σὲ “μικράς καὶ σχεδὸν ἀνοφελεῖς γεωργικὰς... ἐργασίας” (Ζαχ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389).

64. “Γνωστοποιῶ δὲ συνάμα ὅτι καὶ αἱ ἀπουσίαι τῶν τοιούτων μαθητῶν μᾶλλον ἐκ τοῦ Ἑλλ. καὶ Συνδιδασκτικοῦ τμήματος εἰσὶν ἀφόρητοι πρὸς ἐμέ, ἐπειδὴ τινὲς τούτων ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐνάρξεως τῶν μαθημάτων τοῦ παρόντος ἔτους ἄχρι τοῦδε μόνον ἐβδομή-

λεῖον ὅτε δὲν ἔχωσιν νὰ δώσωσιν αὐτοῖς τὴν ἐλαχίστην ἀγροτικήν ἢ οἰκιακὴν ἐργασίαν”, ἀναφέρει ἓνας δάσκαλος⁶⁵. Μόνο τὰ νήπια ἀφήνονται νὰ φοιτήσουν μὲ σχετικὴ τάξη, γιατί ὅχι μόνο δὲν μποροῦν νὰ προσφέρουν, ἀλλὰ καὶ συχνὰ ἀποτελοῦν ἐνόχληση γιὰ τοὺς γονεῖς τους⁶⁶. Γιὰ τὰ κορίτσια δὲν τίθεται θέμα. Εἶναι ἐλάχιστα αὐτὰ ποὺ στέλνονται στὸ σχολεῖο. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ μεγάλες κωμοπόλεις, ὅπου ἔχει συνειδητοποιηθεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης καὶ ἐπιδιώκεται ἡ ἰδρυση Παρθεναγωγείου⁶⁷.

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρομε ὅτι τὸ 1875, οἱ 60 οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦσαν τὸ χωριὸ Σταυράκια, στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Βοῦτες, δὲν ἔστελναν οὔτε ἓνα μαθητὴ στὸ σχολεῖο, ἐνῶ οἱ 300 οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦσαν στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Ἅγιος Μύρων ἔστελναν 19 μόνο μαθητὲς στὸ σχολεῖο⁶⁸. “Διὰ τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν ὁποίων”, τῶν μαθητῶν δηλ. τοὺς ὁποίους διδάσκει, ἀναφέρει ὁ δάσκαλος στὸ χωριὸ Κάτω Ασίτες τὸ 1876, “λυποῦμαι πολὺ, ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι πάντες καθ’ ὅσον ἀφορᾷ ἡ προθυμία τούτων δὲν

κοντα - ὀγδοήκοντα ἡμέρας ἐφοίτησαν ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ, ἀτελλόμενοι καθ’ ἑκάστην μετὰ βίας παρὰ τῶν γονέων αὐτῶν καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ χωρίου τῆς ἐργασίας”, παρατηρεῖ ὁ δάσκαλος τοῦ χωριοῦ Βενεράτο (Μ. Ἀνδρουλάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Μαΐου/ 1 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5)). Ἐνῶ στὰ Βορρεῖα τὸ 1872 “οἱ γονεῖς ἀποσύρῳσιν... τὰ τέκνα των εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἐργασίας, ἀποστέλλοντας αὐτὰ ὁπότε εἰσὶν ἄεργα καὶ ὁπότε τε βουληθῶσιν” (Κορν. Μεταξάκης (Βορρεῖα) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Ὀκτ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Ὀκτ. 1872).

65. Δ. Δεληγιαννάκης (Ἀνώγεια Καινοκρήσι) πρὸς ΔΤΗ, 25 Μαΐου/ 6 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5).

66. Τὰ 2/3 ἀπὸ τοὺς 30 μαθητὲς ποὺ φοιτοῦν τὸ 1873 στὸ σχολεῖο τοῦ Κρουσῶνα, π.χ., εἶναι νήπια (Γ. Περιστεράκης (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἀπρ. /12 Μαΐου 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 71/ 108). Πβλ. πὶο κάτω, ὑποσ. 77.

67. Εἶναι π.χ. ἡ περίπτωση τῶν Ἐπάνω Ἀρχανῶν καὶ τοῦ Ἀγίου Μύρωνα: Ν. Παρασυράκης πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2-121/ 91· ἱερεῖς, προύχοντες καὶ δημογέροντες (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140 (βλ. καὶ πὶο πάνω, ὑποσ. 59).

68. Μιχελιδάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378. Τὸ ἴδιο τὸ χωριὸ Βοῦτες τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στέλνει 10 παιδιὰ στὸ σχολεῖο ἐνῶ δὲν στέλνει 28 (Δημογέροντες (Βοῦτες) πρὸς Ἐπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, 17/29 Ἰουλ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 357). Παρόμοια ἡ περίπτωση τῶν Βόρρων: ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς σχολῆς κανεῖς μαθητὴς δὲν ἐμφανίζεται τὸ 1875. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χωριὸ ἐγγράφονται 34, ἐνῶ περιφέρονται στοὺς δρόμους ἄλλοι 15-20: Ν. Παντελίδης πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. 1875 (8).

Παράδειγμα τοῦ ἀνοίγματος τῆς ψαλίδας ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς ποὺ στέλνουν τὰ παιδιὰ τους νὰ φοιτήσουν καὶ σὲ ἐκείνους ποὺ δὲν τὰ στέλνουν εἶναι καὶ τὸ Τυμπάκι, ὅπου ὑπολογίζεται ὅτι οἱ 40 μαθητὲς κάλλιστα μπορεῖ νὰ γίνουν 100, σὲ χωριὸ μὲ τόσο μεγάλο πληθυσμό, ἂν οἱ κάτοικοι ὑποχρεωθοῦν νὰ στείλουν τὰ παιδιὰ τους στὸ σχολεῖο (Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/263-266).

έχουσι τὸν ἀπαιτούμενον ζῆλον τοῦ νὰ ὀρμῶσιν ἅπαντες θερμῶς πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν φιλτάτων τέκνων αὐτῶν, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων συναπαντῶ καθ' ἑκάστην εἰς τὰς ἀγυῖας τῆς κωμοπόλεως ταύτης περιφερόμενα ἔνθεν κακεῖθεν ἄεργα καὶ ὄντα εἰς ἡλικίαν λίαν ἱκανὴν πρὸς ἐκπαίδευσιν..."⁶⁹.

Οἱ ἀπουσίες ἀνέρχονται σὲ τεράστιο ἀριθμό. Εἶναι "ὁ σκόπελος εἰς ὃν ἐξοκέλλει πᾶς κόπος καὶ πᾶσα φροντίς καὶ αὐτοῦ τοῦ τὰ μάλιστα χαλκεντέρου τῶν διδασκάλων", ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἀντώνιος Μιχελιδάκης⁷⁰. "Ἀναλόγως δὲ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φοιτῶντων πρέπει νὰ μετρῆται καὶ τὸ φιλόμουσον τῶν κατοίκων", ἐπισημαίνει⁷¹. Ἑβδομάδες ὁλόκληρες καὶ μῆνες ἀκόμη μπορεῖ νὰ ἀπουσιάζουν οἱ μαθητές⁷². Τὸ φαινόμενο τῶν ἀπουσιῶν, ὅς σημειωθεῖ, δὲν χαρακτηρίζει μόνο τὰ παιδιά τῆς εὐρύτερης περιφέρειας τοῦ χωριοῦ ποὺ ἔχει ὀριστεῖ ὡς ἔδρα σχολείου ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ποὺ διαμένουν στὸ συγκεκριμένο χωριό⁷³. Ἀπὸ τὰ ἑκατὸ παιδιά ποὺ φοιτοῦσαν στὰ 1874 στὴ δημοτικὴ σχολὴ τοῦ Ἀβδού, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι δείχνει συγκριτικὰ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα, τὰ σαράντα πέντε εἶχαν ἀπὸ 50 ὡς 100 ἡμερήσιες ἀπουσίες τὸ πρῶτο ἔξάμηνο, τὰ τριάντα ἀπὸ 100 ὡς 200, καὶ τρία ἀπὸ 200 καὶ πάνω⁷⁴. Βέβαια, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ συνηθισμένη χρονιά ἀλλὰ γιὰ τὸ 1874, ποὺ γνώρισε ἕναν ἀπὸ τοὺς βαρύτερους χειμῶνες τοῦ αἵωνα.

Ὅταν ἐρχονται οἱ μῆνες τῆς ἐλασσυλλογῆς καὶ τοῦ θερισμοῦ τὰ σχολεῖα ἐρημώνουν ἀπὸ παιδιά. Οἱ ἀγροτικὲς ἐργασίες ἔχουν ἀπόλυτη προτεραιότητα στὰ μάτια τοῦ χωρικοῦ⁷⁵. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴ σπορὰ καὶ τὸ θερι-

69. Μ. Ἀνδρουλάκης (Κάτω Ἀσίτες) πρὸς ΔΤΗ, 27 Μαρτ./ 8 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4 -3/30. Γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἀποχῆς χρήσιμο εἶναι νὰ σημειωθεῖ ὅτι φοιτοῦν τὸ 1875 στὸ χωριὸ αὐτὸ 27 παιδιά ἐνῶ ὑπάρχουν ἀκόμη 51 παιδιά εὐκατάστατων οἰκογενειῶν, ἄγνωστο πόσα μετρίων ἢ φτωχῶν οἰκογενειῶν, καὶ 24 παιδιά ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐπάνω Ἀσίτες μὴ μαρτυρούμενης οἰκονομικῆς κατάστασης (Μ. Σιββάκης (Κάτω Ἀσίτες) πρὸς ΔΤΗ, 25 Μαΐου/ 6 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/274· Ζ. Χατζάκης κ.ἄ. (Κάτω καὶ Ἐπάνω Ἀσίτες), "Κατάλογος τῶν παιδῶν τοῦ χωρίου Κάτω Ἀσίταις, Ἐπάνω Ἀσίταις", 7/19 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/326-327. Βλ. σχετικὸ κατάλογο διαβιβαζόμενο ἀπὸ τὸν Ἐπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους Κ. Ἀξελὸ πρὸς τὸ Διοικητὴ Ἡρακλείου Ἀαρίφ Πασά, 10/22 Ἰουλ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 318-360).

70. Ἀ. Μιχελιδάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. /1 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378.

71. Ἀ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 11/23 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 1/ 451-452.

72. Δ. Δεληγιαννάκης (Ἀνώγεια Καινουρίου) πρὸς ΔΤΗ, 25 Μαΐου/ 6 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. 1875 (4, 5)· Δ. Δεληγιαννάκης (Ζαρό) πρὸς ΔΤΗ, 30 Μαρτ./11 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/1099.

73. Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 68 καὶ 69.

74. Ζ. Πασχαλίδης, "Ἐξαμηνιαῖος ἔλεγχος τῆς προόδου τῶν μαθητῶν τῆς Δ. Σχολῆς Ἀβδού διὰ τὴν 1ην ἑξάμηνον τοῦ 1874", ἄχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 204-209.

75. Γ. Ἰ. Κουταντάκης (Παναγιά) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Ἰαν. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 66/ 179. Γιὰ τὴν ἀπασχόληση τοῦ παιδικοῦ πληθυσμοῦ σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες βλ. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, δ.π., σσ. 81-82.

σμὸ θεωρεῖται ἔτσι κι ἀλλιῶς ὡς νόμιμος λόγος ἐξαίρεσης ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτική φοίτηση κατὰ τὸν Κανονισμό δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας⁷⁶. Τοὺς χωρικοὺς βεβαίως ἐλάχιστα τοὺς ἀπασχολεῖ ἡ νομιμοποίηση τῶν ἀπουσιῶν· ἐξάλλου, ὁ Κανονισμὸς αὐτὸς δὲν ἰσχύει στὴν Κρήτη. Ὅπωςδήποτε, ἀποτελεῖ ἓνα μέτρο σύγκρισης καὶ ἀποδίδει μία ἀτμόσφαιρα συγγενική.

“Ἐκ τῶν 65 μαθητῶν”, παρατηρεῖ ἓνας δάσκαλος στὰ 1875, “μόνον 20-25 ἤρχοντο εἰς τὴν Σχολὴν κατὰ τὸν μῆνα Μάιον, πάντες δὲ οἱ ἄλλοι ἀπὲσύρθησαν ὑπὸ τῶν φιλομούσων γονέων αὐτῶν, ὡς καὶ κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη, χάριν τοῦ θέρους· πολλάκις δὲ καὶ μόνος μου καὶ διὰ τῶν ἐφόρων τῆς Σχολῆς προέτρεψον αὐτοὺς πρὸς διόρθωσιν, ἀλλ’ ἔπαθον ὅ,τι λέγει ἡ κοινὴ παροιμία, δηλ. ‘ὅσον θέλεις βρόντα εἰς τοῦ κουφοῦ τὴν πόρτα’. Πάντοτε ἐλάμβανον τὴν ἀπόκρισιν ταύτην, ὅτι διὰ τὰ γράμματα δὲν χάνομεν τὸν κόπον μας”⁷⁷.

Μάιο τοῦ 1874 τὸ σχολεῖο στὰ Βορρίζα ἐρημώνεται “ὡς ἐκ τῆς παντελοῦς ἀποχωρήσεως γενικῶς πάντων τῶν μαθητῶν”. “Ἀταξία ὑπῆρχε καθ’ ὅλον τὸ ἔτος”, καταγγέλλει ὁ δάσκαλος Κορνῆλιος Μεταξάκης. “Ἀλλ’ ἐλθόντος ἤδη τοῦ θέρους ἀπέσυρον οἱ γονεῖς αὐτῶν ἕκαστος καὶ ἐκείνους τοὺς ὀλίγους μαθητάς, ἱκανοὺς καὶ ἀνίκανους ἀφ’ ἑνὸς μὲν πρὸς ἐργασίαν τάχα τοῦ θέρους καὶ ἄλλων ὑπηρεσιῶν, ἀφ’ ἑτέρου δὲ αἰτιώμενοι πολλὰς ἀνεχρείας καὶ ἄλλας ἀνυποφόρους δυστυχίας, πολλῶν ἀναγκαίων, πρὸς ἐξοικονόμησιν αὐτῶν, ἀπὲσύρθησαν ἅπαντα τὰ παιδιὰ μὴδὲ εἰς ἐρχόμενος εἰς τὸ σχολεῖον, οὔτε μικρὸς οὔτε μέγας, κατὰ τὰς τελευταίας ταύτας ἡμέρας τοῦ Μαΐου. Ἐγὼ δέ”, συνεχίζει ὁ δάσκαλος “κάθημαι ὡς κόκκυξ μεμονωμένος ἐνταῦθα, μὴδὲν πράττω. Αἰδούμενος δὲ, τρεμούση χειρὶ καὶ λυπούμενη καρδιά, γράφω ταῦτα πρὸς τὴν Ἐντιμον ταύτην Δημογεροντίαν...”, τὴν ὁποία καὶ ἐρωτᾷ ἂν θὰ πρέπει νὰ μείνει, ὑστερούμενος τῶν πάντων, καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου, ἢ νὰ ἀναχωρήσει ὅπου αὐτὴ κρίνει εὐλογο⁷⁸.

Ὅταν ἐρωτῶνται ἀπὸ τὸ δάσκαλο γιατί ἀποσύρουν τὰ παιδιὰ τους ἀπὸ

76. Τὸν Κανονισμό περὶ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τοῦ 1869 βλ. στὸ Δ. Νικολαΐδη, ὁ.π., σσ. 1298-1347.

77. Ἐμμ. Λιμπρίτης (Πιτσιδία), “Κατάλογος τῶν μαθητῶν καὶ τῶν μαθημάτων τῆς Σπινθακείου Σχολῆς”, 30 Μαΐου / 11 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. 1875 (8). Παρόμοια συμβαίνουν καὶ στὴ Μακρὰ Σίβα, ὅπου ἀπὸ τοὺς 58 μαθητὲς ποὺ φοιτοῦσαν τακτικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα προσέρχονται ἀρχεὲς Ἰουνίου 1874 μόνο οἱ 15-20, καὶ οἱ περισσότεροι, σχολιάζει ὁ δάσκαλος ὅχι ἀπὸ φιλομουσία τῶν γονέων τους ἀλλὰ ἐπειδὴ, κατὰ τὰ φαινόμενα, λόγω μικρᾶς ἡλικίας ἦταν ἀνίκανοι νὰ τοὺς βοηθήσουν (Μ.Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου / 2 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-84/112).

78. Κορνῆλιος Μεταξάκης (Βορρίζα) πρὸς ΔΤΗ, 29 Μαΐου / 10 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-84/114.

τὸ σχολεῖο, οἱ γονεῖς ἔχουν ἑτοιμες ἀπαντήσεις. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἀνταποκρίνονται πράγματι σὲ ἀντικειμενικὲς δυσκολίες. Σπάνια καὶ ὑπαινικτικά μόνο κάνουν λόγο γιὰ τὶς δύσκολες συνθήκες ποὺ ἔχουν προκύψει λόγω τῆς ἐπανάστασης. Οἱ αἰτιολογίες ποὺ προβάλλουν ἀναφέρονται πρῶτα ἀπ' ὅλα στὶς βιοτικές τους ἀνάγκες καὶ στὶς ἀγροτικές ἐργασίες ποὺ ἀπαιτοῦν τὰ παιδικὰ χέρια. Εἶναι ὅμως καὶ ἡ ἀπόσταση ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὸ σχολεῖο, οἱ χείμαρροι ποὺ τοὺς ἀποκόπτουν, οἱ κακοκαιρίες καὶ ἡ ἔλλειψη τοῦ κατάλληλου ρουχισμοῦ γιὰ νὰ τὶς ἀντιμετωπίσουν, ἡ βαρυχειμωνιά τοῦ 1874 καὶ οἱ καύσωνες⁷⁹. Εἶναι ἄλλοτε οἱ ἀσθένειες, ὅπως ἡ εὐλογιά π.χ. τῶν ἐτῶν

79. “Τὸν μὲν χειμῶνα μὴ δυνάμενοι οἱ ἐκ τῶν πέριξ χωρίων φοιτῶντες μαθηταὶ ἔνεκα τοῦ ψύχους καὶ τῆς βροχῆς νὰ φοιτῶσι τακτικῶς, τὰς δὲ λοιπὰς ὥρας τοῦ ἔτους βοηθοῦντες τοὺς γονεῖς αὐτῶν εἰς τὰς ἐργασίας των” (Ἀθ. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/87).

“Ἀλά σὰς λέγομεν παρακαλετικός δὲν εἰμπορούμεν νὰ τὰ στέλνομε διότι εἶναι ἴσοι μὲ 3 μίλια δρόμος καὶ εἶναι καὶ ποταμὶ εἰς τὸ μέσον”, διαμαρτύρονται ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους, ζητώντας ἀπὸ τὴ Δημογεροντίαν Ἡρακλείου νὰ ἀνασυστήσῃ τὸ σχολεῖο ποὺ λειτουργοῦσε τρία χρόνια πρὶν στὸ χωριὸ τους (ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ προύχοντες (Ἀποστόλοι) πρὸς ΔΤΗ, 23 Σεπτ./ 5 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2- 86/ 841). Τὰ χρόνια περνοῦν καὶ οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν Ἀποστόλοι, Ζωφοροὶ καὶ Ζαμπὰ ἐπανερχοῦνται γιὰ νὰ ἀναφέρουν ὅτι, λόγω τῆς μεγάλης ἀπόστασης ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὰ χωριά ποὺ διαθέτουν σχολεῖα, τὰ παιδιά τους “οὐχὶ μόνον μεγάλους ὑποφέρουσι κόπους πρὸς καὶ βράδην εἰς τὰς οδοὺς, ἀλλὰ καὶ πολλάκις δυσκολευόμεθα νὰ ἀποπέμψωμεν τούτα τῶν οἰκιῶν μας φοβούμενοι τὸ ψύχος, τὴν βροχὴν, τὴν ἐκροπὴν τῶν ποταμῶν καὶ τὸν καύσωνα”. Ἔτσι, “ἄνευ γραμμάτων καὶ καληπεργείας νοῶς μένουσιν ἐπαυξάνωσιν μάλλον καὶ τὰς ἀταξίας αὐτῶν” (Δημογέροντες καὶ προύχοντες (Ἀποστόλοι) πρὸς Τμηματικὴ Ἐφορία Ἡρακλείου, 29 Ὀκτ./10 Νοεμ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4-4/39).

Τὸ ἴδιο παράπονο, ἡ ἀπόσταση ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ δύο ὥρων καὶ οἱ ποταμοὶ ποὺ τοὺς χωρίζουν ἀπὸ τὸ κοντινότερο σχολεῖο, τῆς Πλώρας, προβάλλεται καὶ ἀπὸ τὰ Βασιλικά καὶ τὴν Κανδήλα Κανουρίου. Δὲν εἶναι καὶ μικρὴ θυσία ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι καλοῦνται γιὰ νὰ μάθουν γράμματα νὰ κάμουν δρόμο τεσσάρων ὥρων ἡμερησίως. Τὴν ἀπόσταση ἐπικαλοῦνται καὶ οἱ κάτοικοι Μεγάλης Βρύσης καὶ Ἀγίας Βαρβάρας, ὅπως καὶ Ἀγίου Θωμᾶ, ποὺ στέλνουν τὰ παιδιά τους στὰ Πρεβελιανά. Ὡς πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, οἱ ἐξεταστὲς τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου ἐπισημαίνουν ὅτι βέβαια τὰ παρὰπάνω χωριά ἀπείχαν αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ σχολεῖο· ἡ ἀπόσταση, ὡστόσο, δὲν ἐμπόδιζε τὸ ζῆλο ἄλλων περιφερειῶν, ποὺ τὴν ἀγνοοῦσαν μπρὸς στὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους, καὶ ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ σταθεῖ ὡς δικαιολογία γιὰ τὶς ἀπουσίες (Κάτοικοι Βασιλικῶν καὶ Κανδήλας Κανουρίου πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ. [1878 ἢ 1880;]: ΑΔΤΗ, κα 2- 360/ 368· Ἐπίτροποι κατοίκων Μεγάλης Βρύσης καὶ Ἀγίας Βαρβάρας πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-11/305· Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 263-266).

Στὸ βαρὺ χειμῶνα τοῦ 1874 τὸ θέμα τῆς ἀπόστασης γίνεται προβληματικὸ περισσότερο ἀπὸ ποτέ: “οἱ πλεῖστοι τῶν φοιτούντων εἰς τὴν σχολὴν τοῦ χωρίου τούτου, ὄντες ἐκ τῶν πέριξ χωρίων, δὲν δύνανται νὰ φοιτήσωσι τακτικῶς ἔνεκα τῶν ἀκαταπαύστων βροχῶν”, ἀναφέρει ὁ δάσκαλος Ἀγίου Βασιλείου (Ἀθ. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος)

1883-1885⁸⁰, ἢ ἡ ἐνδημικὴ νοσηρότητα ἐνὸς τόπου⁸¹: αὐτὰ ὁμῶς δευτερευόντως σὲ σύγκριση. Ἡ στέρηση ἀναφέρεται ἐπίσης μὲ τὸ ὄνομά της καμιά φορά: “Δι’ ἔλλειψιν ἄρτου ἀπουσιάζει 30 ἡμέρας”⁸².

Ἡ πληρωμὴ τοῦ δασκάλου δὲν ἀναφέρεται ὡς παράγοντας ποὺ ἀποθαρρύνει τὴ φοίτηση διότι στὴν πράξη τὸ χωριό, μὲ ἐντυπωσιακὴ ὁμοφωνία, λησμονεῖ τὶς ἐγγραφες ὑποσχέσεις του καὶ ἀποφασίζει νὰ ἀρνηθεῖ τὴν καταβολὴ τοῦ ποσοῦ ποὺ ὀφείλει⁸³. “Δέν σοι τὰ δίδομεν, καὶ ἂν θέλεις κάθησαι ἢ φύγε”, λέγουν στὸ δάσκαλό τους οἱ ἔφοροι Γέργερης⁸⁴. Ἐξαίρεση, ἡ περίπτωση τοῦ Ἀβδού, ὅπου ξεσπᾷ ὀξεία ἀντιδικία ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς ποὺ καταβάλλουν τὴν πληρωμὴ καὶ σὲ ἐκείνους ποὺ ἀρνοῦνται⁸⁵.

πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 153-155). Τὸ ἀφθονο νερὸ ποὺ ἔτρεχε ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ σχολείου τοῦ Ἀβδού Ἰανουάριο καὶ Φεβρουάριο τοῦ ἰδίου χρόνου, ὅταν τὰ μέρη αὐτὰ ἦταν σκεπασμένα ἀπὸ τὰ χιόνια, εἶχε ὡς συνέπεια τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ σχολείου (Ζ. Δ. Πασχαλίδης (Ἀβδού), “Ἐξαμηνιαίος ἔλεγχος τῆς προόδου τῶν μαθητῶν τῆς Δ.Σχολῆς Ἀβδού διὰ τὴν 1ην ἐξάμηνον τοῦ 1874”, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 204-209).

Οἱ ποταμοὶ ποὺ πρέπει νὰ διαβαίνουν κατὰ τὸ χειμῶνα τὰ μικρὰ παιδιὰ τους καὶ τὸ νοσηρὸ τοῦ τόπου εἶναι οἱ αἰτίες ποὺ ἐμποδίζουν τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν Κράσι καὶ Κεράς νὰ μεταβαίνουν στὸ σχολεῖο τοῦ Ἀβδού (Χαϊζή παπὰς Κ. Κυπριώτης κ.ἄ. (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἰαν. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-114/388). ΓΙΑ τὴν ἔλλειψη τοῦ κατάλληλου ρουχισμοῦ βλ. *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Ἐστενεγογραφημένα Πρακτικά τῆς Βουλῆς, τευχ. 4, Χανιά 1903, σ. 153.

80. Στ. Γοντικᾶκης, *Ἡ παιδεία στὴν Κρήτη (1878-1889)*, ἐκδοση Βικελαίας Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης, Ἡράκλειο 1992, σ.163.

81. Στὸ Φόδελε, π.χ., ἐνδημεῖ ἡ ἐλονοσία (Ἰω. Ξενάκης (Φόδελε) πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Ἰουλ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/213· Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/ 188-193). Ἰούνιο τοῦ 1875 μαρτυρεῖται ὅτι ἀπὸ τοὺς 30 μαθητὲς τοῦ χωριοῦ οἱ περισσότεροι ἀπουσιάζουν “ἐπειδὴ πάσχουν ἀπὸ καταρροάς, βραχίτας καὶ ἄλλας πρὸς τούτοις ἀσθενείας” (Ἰω. Ξενάκης (Φόδελε) πρὸς ΔΤΗ, 23 Μαΐου /4 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5)).

82. Ν. Στ. Νικολετάκης (Πόμπια), “Ἐξαμηνιαίος ἔλεγχος τῆς σχολῆς τοῦ χωρίου Βόμπιας Καινουρίου”, 9/21 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/166-171.

83. Μ. Σιββάκης πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/303· Μύρων Παπαδάκης (Βοῦτες) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-95/25· Β. Ἀ. Καρυοφύλλης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-95/ 52· Γεω. Πιθαράκης (Παναγιά) πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Δεκ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-114/186· ΔΤΗ πρὸς ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἐφόρους τῶν σχολειῶν περιφερειῶν τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ἀρ. 829, 1/13 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-94/33.

84. Ἀντ. Ἀποστολίδης (Γέργερη) πρὸς ΔΤΗ, 22 Ὀκτ./3 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-100/ 856. Βλ. καὶ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, “Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη τοῦ 1870”, *Πεπραγμένα τοῦ Ζ’ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1991, τ. Γ’ 1, Ρέθυμνο 1995, σσ. 124-125.

85. Ζ. Πασχαλίδης πρὸς ΔΤΗ, 27 Μαρτ./8 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/1013· Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ./1 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/ 485.

Ἀνασταλτικά γιὰ τὴ φοίτηση λειτουργεῖ καὶ ἡ ἀπογοήτευση τῶν γονέων ὅταν ἀποδεικνύεται ἀστήρικτη ἡ οὐτοπική τους ἐντύπωση ὅτι ἡ μόρφωση εἶναι ὑπόθεση βραχύχρονη: θέμα ἕξι μηνῶν γιὰ νὰ μάθει τὸ παιδί νὰ γράφει, ὅπως εἶχε προσδιορίσει κάποιος ἀπὸ αὐτούς. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὑπολόγιζαν, ἄλλο παιδί θὰ τὸ ἔστελναν στὸ σκαπέτι, ἄλλο νὰ πιάσει δουλειά⁸⁶. Ὅμως, γίνεται φανερό ὅτι ὄχι μόνο ἡ μόρφωση καθ'ἑαυτὴν ἀπαιτεῖ χρόνο καὶ συστηματικὴ προσπάθεια, ἀλλὰ καὶ ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ χωρικοὶ τὴν ὑπονομεύουν διακόπτοντας διαρκῶς τὴ φοίτηση τῶν παιδιῶν τους. Ἡ διαφορὰ στὴν ἐπίδοση ἀνάμεσα στοὺς μαθητὲς ποὺ παρακολουθοῦσαν τακτικὰ καὶ στοὺς ἄλλους ποὺ δὲν τὸ ἔκαναν δημιουργεῖ αὐτόματα μία παιδεία δύο ταχυτήτων καί, ἀποθαρρύνοντας γονεῖς καὶ παιδιά, λειτουργεῖ, ψυχολογικὰ καὶ στὴν πρακτικὴ τῆς ἐφαρμογῆς, ὡς μία ἐπιπρόσθετη τροχοπέδη⁸⁷.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ δασκάλου παίζει ἀναμφισβήτητα πρωταρχικὸ ρόλο στὸ νὰ προσελκύσει στὸ σχολεῖο ἢ νὰ ἀπωθήσει ἀπὸ αὐτό. Πολλοὶ μαρτυρεῖται ὅτι εἶναι οἱ γονεῖς ποὺ ἀποσύρουν τὰ παιδιά τους ἀπὸ τὸ σχολεῖο σὰν ἀποδοκιμασία πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου⁸⁸. Ἡ σημασία ποὺ ἔχει τὸ θέμα γιὰ τὴν ἐπιτόπια κοινότητα ἐκδηλώνεται μὲ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ποὺ αὐτὴ δείχνει γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ τοποθετεῖται⁸⁹, ὅπως καὶ μὲ τὶς ἀντιδικίες τῆς μὲ τὶς κεντρικὲς δημογεροντίες ὅταν τυχόν διορίσουν ἄτομα μὴ ἀρεστὰ ἢ ἀπομακρύνουν ἄτομα ἀρεστὰ σὲ αὐτήν.

Ἡ ἀμέλεια τοῦ δασκάλου, οἱ βαρεῖες σωματικὲς ποινές, οἱ «ὑπὲρ τὸ δέον ραβδισμοί» ἀποξενώνουν τοὺς γονεῖς⁹⁰. Χωρὶς νὰ λησμονοῦμε βέβαια ἀπὸ

86. Γ. Περιστεράκης (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἀπρ. / 12 Μαΐου 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 71/ 108.

87. Ἐμμ. Λιμπρίτης (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Μαρτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 162- 163.

88. Βλ. π.χ. Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 263-266· Ἀ. Ν. Τσακιράκης, Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186· Νικ. Κοτσιφάκης κ.ἄ. (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 309· Ἐφοροί, ἐφημέριοι κλπ. (Χάρακας) πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2-74/ 364· Ἐμμ. Λιμπρίτης (Ἅγιος Θωμᾶς) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Σεπτ. 1877: κα 2-123/ 282.

89. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη, ὁ.π., σσ. 126-128. Ἦδη ἔχομε παρακολουθήσει πόσο ἐνδιαφέρει τὴν ἐπιτόπια κοινότητα ἡ προηγούμενη γνωριμία μὲ τὸ δάσκαλο, καὶ εἰ δυνατόν ἡ ἐντοπιότητά του. Σχετικὰ βλ. πιὸ πάνω, σσ. 94-95.

90. Ἐφοροί (Ἀβδού) πρὸς Ἐμμ. Ξανθουδίδη (Ἡράκλειο), 16/ 28 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3 / 382. Βλ. καὶ Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, χ.χ. [1880]: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 384.

Γιὰ αὐστηρότητα καὶ κακὴ συμπεριφορὰ καταγγέλλεται ὁ δάσκαλος τοῦ σχολείου ποὺ λειτουργεῖ στὴ Μονὴ Θεολόγου στὴν Ἀνώπολη, ὁ ὁποῖος διώχνει ἐξαιτίας ἀσήμαντων ἀφορμῶν μαθητὲς καὶ ἀρνεῖται νὰ τοὺς δεχθεῖ πίσω, παρὰ τὶς παρακλήσεις τῶν γονέων

τὴ λογοτεχνία τὸν Ἰωάννη Κονδυλάκη, τοῦ ὁποῖου ὁ ἥρωας Πατούχας παίρνει τὰ βουνὰ γιατί φοβᾶται τὸ δάσκαλό του, ἃς παρατηρήσουμε ὅτι ἡ αὐστηρότητα τοῦ δασκάλου σὲ λίγες συγκριτικὰ περιπτώσεις κατονομάζεται στὶς ἀρχεακὲς μαρτυρίες ὡς ἀποτρεπτικὸς λόγος γιὰ τὴ φοίτηση. Δίπλα στὴν ὑπερβολικὴ αὐστηρότητα, δίπλα δηλ. σὲ μία κατάσταση ποὺ τείνει πρὸς τὰ ἄκρα, ἀλλὰ ἐνίοτε καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὴν, παραμονεύει ἡ ὑπερβολὴ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ μύθου: ὁ ἀντικατοπτρισμὸς, ἡ προβολὴ τῆς στὴ σφαῖρα τοῦ φανταστικοῦ. Ἡ κοινωνία, ἀμαθὴς, ἀσυνήθιστη στὸ λογικὸ ἔλεγχο, εὐφάνταστη, δέχεται μὲ περισσὴ εὐκολία σὰν ἀλήθεια πράγματα ἀνυπόστατα, προλήψεις, δικαιολογίες καὶ διαδόσεις. Ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸν ἰσχυρισμὸ ποὺ προβάλλουν τὰ παιδιὰ στὸ Τυμπάκι γιὰ νὰ μὴν πᾶνε στὸ σχολεῖο, ὅτι ὁ δάσκαλος τὰ ποτίζει σιναπόσπορο καὶ τὰ δέρνει ἀνηλεῶς⁹¹.

Πολλὲς εἶναι οἱ πτυχὲς τῆς διδασκαλικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπηρεάσουν ἀρνητικὰ τὴν προσέλευση. Νεαροὶ καὶ ἄπειροι εἶναι οἱ δάσκαλοι στὴν πλειονότητά τους τὰ χρόνια ποὺ ἐδῶ ἐξετάζουμε. Φυσικὸ εἶναι λοιπὸν νὰ ἐγείρονται παράπονα ἀπὸ τοὺς κατ'οἶκους καὶ “ἐνεκεν ἀδεξιότητος τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι αὐτοὺς”⁹². Συμβαίνει ἐπιπλέον οἱ ἀφορμὲς ποὺ δίδονται νὰ εἶναι, ὄχι σπάνια, σοβαρότερες ἀπὸ ἀπλὴ ἀδεξιό-

τους. Ἀποτέλεσμα, νὰ μὴ σημειώνεται ἡ παραμικρὴ πρόοδος καὶ νὰ ἀποσύρουν οἱ γονεῖς τὰ παιδιὰ τους ὀριστικὰ ἢ κατὰ διαστήματα. Φταῖνε καὶ οἱ γονεῖς, παραδέχονται οἱ καταγγέλλοντες, ἀλλὰ καὶ ὁ δάσκαλος, “διότι δὲν ἡξεύρει ὅπως διόλου τὸν τρόπον τοῦ διδασκάλου”. Ζητεῖται λοιπὸν ἡ μετὰθεσί του (Δημογέροντες (Ἀνατολή, Καινούριο Χωριό, Γάλυπε) πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2-86 / 52-53).

Ἄν δοῦμε τῶρα τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ δασκάλου, γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ γενικὴ ἀταξία ποὺ ἐπικρατεῖ διευκολύνει τὴν ἐκτροπὴ στὴν ὑπερβολή. “Τοῦτο μόνον λέγω,” ἀναφέρει ὁ Κ. Μεταξάκης ἀπὸ τὰ Βορρίζα, “ὅτι ἀντὶ διδάσκαλος ἔγεινα ξυλοφόρος, καὶ πολλάκις ἀναγκάζομαι ἀπὸ τινες περιστάσεις ἵνα ἐγκαταλείψω τελείως τοιαύτην θέσιν, καθ’ ὅτι οὐδεμίαν ὠφέλειαν βλέπω ἢ πρόοδόν τινα εἰς τοὺς καταβαλλομένους ὑπ’ ἐμοῦ ματαίους κόπους” (πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Ἀπρ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-81/4).

91. Ἄ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186. Ἀνάμεσα στὶς συμπληγάδες τοῦ μύθου καὶ τῆς πραγματικότητας μὲ ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ αὐτὴ συνεπάγεται, ἡ θέση ἰσχύος ποὺ θεωρητικὰ κατέχει ὁ δάσκαλος μπορεῖ κάλλιστα νὰ μεταπέσει σὲ μία θέση ἀδυναμίας. “Μετ’ ἀπορίας ἡμῶν μεγάλης”, ὁμολογοῦν οἱ ἐξεταστὲς τοῦ σχολείου στὰ Πιτσίδια τὸ 1874, “εἶδομεν τὸν διδάσκαλον εἰς τὰς ἀγυῖας τοῦ χωρίου περιφερόμενον νὰ συνάξῃ τοὺς μαθητὰς του ἱκετευτικῶς καὶ μετὰ θωπειῶν, καλῶν αὐτοὺς εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν ἐξετάσεων” (Μ. Κοιλιαράκης, Μ. Στεφανάκης, Γ. Στεφανίδης (Πετροκεφάλι) πρὸς ΔΤΗ, 25 Αὐγ. /6 Σεπτ. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2-121/95-96).

92. Ἄ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876. Βλ. καὶ πιὸ πάνω, ὑποσ. 90. Γιὰ τὴν ἡλικία τῶν δασκάλων βλ. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη, ὁ.π., σσ. 121-122, 125-126.

τητα. Για δύο μήνες π.χ. ο δάσκαλος του Ἁγίου Βασιλείου κρατούσε τὸ σχολεῖο κλειστό, ἀναφέρουν οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ τὸ 1872. Δὲν φρόντιζε γιὰ τὰ παιδιά τους “καὶ δὲν ἐχαιρούμεσθον περὶ τὴν σπουδὴν αὐτῶν, ἀλλὰ ἐφέρνονταν ἡς ἡμᾶς ὥς ἓνα παιδὴ μικρόν καὶ τρελόν διόλου δια τούτον εἰς ἀπάντισσιν σας λέγομεν ὅτι τῶν διόξαμεν ἐνεκα δια τὰς ἀταξίας τὰς ὁποίας ἐκαμνεν καὶ δὲν ὑποφέραμεν παντελῶς αὐτῶν.” Ζητοῦν λοιπὸν νὰ ἀντικατασταθεῖ τὸ ταχύτερο, γιὰ νὰ μὴν ἀμελοῦν τὰ παιδιά τους τὰ γράμματα ἀκόμη περισσότερο⁹³.

Μὲ ἄγρυπνο μάτι παρακολουθοῦν οἱ δημογεροντίες τὴν πολιτεία τοῦ δασκάλου καὶ εἶναι ἐτοιμὲς νὰ ἐπιληφθοῦν ἄμεσα σὲ περιπτώσεις παρεκτροπῆς, ἔχοντας πλήρη συναίσθηση τοῦ πόσο σημαντικό εἶναι νὰ μὴν δημιουργοῦν οἱ ἴδιοι οἱ διδάσκοντες δικαιολογημένα παράπονα στὶς κοινότητες ὅπου ὑπηρετοῦν. Ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου δὲ διστάζει νὰ φθάσει μέχρι τὴν ἀπόλυση⁹⁴: “διότι δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ ἀνεχθῇ δι’ οὐδένα λόγον τοιαύτην διαγωγὴν οἰουδήποτε διδασκάλου, καθ’ ὅσον προστριβεῖ μᾶλλον εἰς τὰ ἄτομα τῶν διδασκάλων οἵτινες ἐκλήθησαν ἵνα ἠθικοποιήσωσι καὶ διανοητικῶς ἀναπτύξωσιν τὴν νεολαίαν τῆς πατρίδος, οὐχὶ δὲ νὰ μεταδώσωσι μίσος καὶ ψυχρότητα εἰς τὰς ἀγνὰς ψυχὰς τῶν μαθητῶν καὶ τοὺς γονεῖς αὐτῶν νὰ καταστήσωσιν ἐπὶ μᾶλλον φυγομαθεῖς καὶ μὴ εἰρηνοφίλους”⁹⁵. Ὅπωςδήποτε, καὶ παρὰ τὴ στενὴ παρακολούθηση τοῦ δημοσίου αἰσθη-
ματος, ἡ ἐκτροπὴ τῶν σχέσεων ἀποβαίνει φαινόμενο ἀρκετὰ συνηθισμένο. Στὸ Χάρακα, τὸ 1876, ὁ δάσκαλος Ν. Χριστινίδης ἐξυβρίζεται ἀπὸ ἓναν κάτοικο τοῦ χωριοῦ, ραβδιζέται στὸ χεῖρ ἀπὸ ἓναν ἄλλο, ἐνῶ ἓνας τρίτος παρακινεῖ τοὺς γονεῖς νὰ μὴν πληρώσουν τὸ μηνιαῖο του καὶ νὰ μὴ στείλουν τὰ παιδιά τους στὶς ἐξετάσεις. Ὁ δάσκαλος ἀναγκάζεται νὰ κλείσει τὸ σχολεῖο, ποὺ ἔτσι κι ἄλλιῶς, χάρις στὶς συμβουλές τῶν γονέων, παρέμενε χωρὶς μαθητές⁹⁶.

Ὁ δάσκαλος τοῦ Κρουσώνα παραπονεῖται στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου γιὰ τοὺς “ἐξ ἀβελτηρίας ἐκρύθμως πάντῃ διατελοῦντας” κατοίκους

93. Δημογέροντες (Ἁγίος Βασίλειος) πρὸς Χερρονήσου Τιμόθεο (Ἡράκλειο), 4/16 Φεβρ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Φεβρ. 1872.

94. Μὲ ἀπόλυση τιμωρεῖ, γιὰ παράδειγμα, τὸ δάσκαλο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, λαμβάνοντας ἀπολύτως σοβαρὰ ὑπόψη τῆς τὴν παραπάνω καταγγελία ἐναντίον του (Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἁγίος Βασίλειος καὶ Χουδέτσι) πρὸς ΔΤΗ, 2/ 14 Φεβρ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Φεβρ. 1872· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Ἁγιο Βασίλειο), ἀρ. 129,11/23 Φεβρ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Φεβρ. 1872).

95. ΔΤΗ πρὸς Ἐμμ. Λιμπρίτη (Πλώρα), ἀρ. 323, 25 Φεβρ./8 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-104/517.

96. Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ἰουλ. /9 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ: κα 2.4-3/82-84· Ν. Χριστινίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ἰουλ. /9 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ. κα 2-109/437.

τοῦ χωριοῦ ὅπου ὑπηρετεῖ: “Τὸ ὅτι δὲ κλέβουν τοὺς χιτῶνας μου καὶ τὰ ἐνδύματα τοῦ παιδιοῦ μου ἀπὸ τὴν ἀπλώστραν ἀπέναντι καὶ πλησίον τῆς θύρας τῆς κατοικίας μου κειμένην, ἐν ροπῇ ὀφθαλμοῦ, δὲν κρίνω περισσὸν νὰ σᾶς εἴπω. Μικρὰ πράγματα εἶναι ταῦτα πρὸς ἑκθεσιν, ἀλλ’ εἰς ἐμὲ μεγάλα διὰ λόγους πολλοὺς καὶ γνωστούς σας”. Ὅχι μόνο τυρί, ἀναφέρει, ἀλλὰ καὶ μία ὀκά λάδι γυρεύει μόνος του μὲ τὸ λαδικὸ στὸ χέρι, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ προμηθευθεῖ ἀπὸ ἓνα τόσο μεγάλο χωριό, ὡς δάσκαλός τους, καὶ ἀδυνατώντας νὰ τὸ συγκεντρώσει καταφεύγει στὰ γειτονικά χωριά. Μὰ καὶ τὸ εὐαγγέλιο νὰ μεταχειρισθεῖ κανεῖς, παρατηρεῖ, ἢ καὶ ὁ μεγαλύτερος κόλακας νὰ εἶναι, καὶ πάλι δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς φέρει σὲ σκοπὸ ἀγαθὸ καὶ βελτίωση⁹⁷.

Ὡς πρὸς τίς ἀπόψεις τῶν κατοίκων τοῦ Κρουσῶνα γιὰ τὸ δάσκαλό τους; “Ὅλως ἀμελῶν τὰ χρῆμα καὶ καθήκοντα αὐτοῦ ἀφ’ ἑνός, ἀφ’ ἑτέρου δὲ ἐξυβρίζων καὶ περιφρονῶν ἡμᾶς καθ’ ἑκάστην, βαρβάρους καὶ χονδροκεφάλους ἀποκαλῶν ἡμᾶς, καὶ πλείστας ἄλλας ὕβρεις ἀποτείνων ἡμῖν καὶ οὐκ ὀλίγας ἄλλας ἀπεριγράπτους προλήψεις περιβεβλημένος ὢν, οὐδόλως παρ’ ἡμῖν δύναται τοῦ λοιποῦ νὰ μετέλθῃ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ τῆς διδασκαλίας, ἐπειδὴ ἔνεκα τῶν τοιούτων προλήψεων τοῦ ἀναμιφθόλου ὀλέθριόν τι γενήσεται ἐν τῷ χωρίῳ ἡμῶν”⁹⁸. Μὲ ἀφορμὴ τὸ δάσκαλο καὶ τὰ γράμματα, στοιχεῖα πολιτισμικά, ἀλλὰ μὲ αἰτία πραγματική, κατὰ τὰ φαινόμενα, τὴν ἀδικὴ συμπεριφορὰ τοῦ καὶ τὸν ἑγωισμό τοῦ ποὺ θίγεται, προσβολὴ ἀξιεπείραστη σὲ μία κοινωνία μὲ ἀσχαϊκὲς δομὲς καὶ ἀρχὲς ἀπόλυτες, ἀπειλεῖται βία καὶ σκοτωμός: “ὀλέθριόν τι”. Στὴν ἀφήγησή μας ἡ βία θὰ ἐπανέλθῃ ξανά. Εἶναι κάτι τὸ τόσο καθημερινὸ ὥστε ἀποτελεῖ ἀπάντηση σὲ πολλὰ· ἡ παρέκκλιση πρὸς αὐτὴν εἶναι εὐκόλη.

Ἀποτέλεσμα τῆς παραπάνω ρήξης στὸν Κρουσῶνα εἶναι ὅτι οἱ κάτοικοι ἐμφανίζονται νὰ ἰσχυρίζονται πὼς ἡ Διοίκησις, ὁ Μητροπολίτης καὶ τὸ σχολεῖο τὸ ἴδιο τοὺς κατατρέχουν, καὶ φέρονται “βλασφημοῦντες τὴν ὥραν καθ’ ἣν ἐπεφορτίσθησαν τὸ ἔργον τοῦτο τῶν σχολείων...”⁹⁹. Εἶναι ἡ μόνη ξεκάθαρα ἀρνητικὴ ἀναφορὰ τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ποὺ ἐντοπίστηκε. Ἄς σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι τὸ σχόλιο προέρχεται ἀπὸ μία προβληματικὴ προσωπικότητα δασκάλου.

Παρακολουθήσαμε μέχρι ἐδῶ ἐντάσεις στὶς σχέσεις δασκάλου καὶ μαθητῶν ἢ γονέων, τῶν τελευταίων λαμβανομένων ὡς σῶμα, ὡς ἐνιαῖο μέτωπο, συλλογικά, οἱ ὁποῖες ἐπενεργοῦν ἀποτρεπτικὰ στὴ φοίτηση. Παράλληλα

97. Γ. Περιστεράκης (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἰουλ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-73/590.

98. Ἐφοροὶ καὶ δημογέροντες (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 31 Αὐγ. /12 Σεπτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-73/ 589.

99. Γ. Περιστεράκης (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἰουλ. 1873.

ὅμως, τὸ σχολεῖο καὶ ἡ φοίτηση σὲ αὐτὸ καταγράφουν μὲ εὐαισθησία τοὺς ὅποιους κραδασμοὺς τῆς γύρω ἀτμόσφαιρας. Ἡ διάσπαση, λ.χ., τῆς κοινωνίας ἐνὸς χωριοῦ σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα, ἡ ἔνταση στὶς σχέσεις μέρους τῶν κατοίκων μὲ τὶς ἐκπαιδευτικὲς τοὺς ἀρχὲς ἢ τῶν κατοίκων ἀναμεταξύ τους, ἀντανάκλουν αὐτόματα στὴ σχολικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐπηρεάζουν ἀρνητικά.

Ἡ διαταραχὴ τῶν σχέσεων τῶν κατοίκων ἀναμεταξύ τους προκαλεῖται ἀπὸ ποικίλες αἰτίες. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς συγκαταλέγεται καὶ ἡ διαφωνία γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου: περίπτωση ποὺ ἀνακύπτει ὄχι σπάνια καὶ ποὺ γιὰ ὀρισμένα χωριά ἀποτελεῖ ἐνδημικὸ φαινόμενο. Εἶναι πιθανὸν ὁ δάσκαλος, μὲ τὶς ἐνέργειές του, νὰ προστεθεῖ ὡς μία νέα αἰτία προστριβῆς σὲ ἓνα ὑπόστρωμα διαφορῶν ποὺ προϋπάρχουν. Ἐπίσης εἶναι πιθανὸν νὰ κληθεῖ νὰ διαδραματίσει αὐτὸν τὸ ρόλο χωρὶς νὰ δώσει ὁ ἴδιος ἀφορμὴ, ὅποτε ἡ ἀναστάτωση γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐπιφαινόμενο καὶ ὄχι ὡς αἷτιο. Ἡ διαφωνία γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου ἐνδέχεται νὰ ὑποκρύπτει ἓνα ἀληθινὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα. Στὶς περιπτώσεις ὥστόσο ποὺ χαρακτηρίζει ἐνδημικὰ ὀρισμένα μέρη, προδίδει τὴ λειτουργία ἀντιμαχόμενων ὁμάδων στὸ χωριό.

Ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μὲ τὰ γεγονότα παρατηρητὲς οἱ “κομματισμοὶ” τῶν σχολείων, ὅρος μὲ τὸν ὁποῖο νοοῦνται τὰ ἀρνητικὰ παρεπόμενα ἀπὸ τὶς ἀμφίδρομες σχέσεις μεταξὺ γονέων ἢ κατοίκων γενικά, μαθητῶν καὶ δασκάλου, θεωροῦνται ὡς δεδομένοι. Ἐπίσης, ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους γιὰ τὴν κακολειτουργία τῶν σχολείων¹⁰⁰. Πέρα ἀπὸ τὴ βλάβη ποὺ οἱ κομματισμοὶ προκαλοῦν στὴ σχολικὴ ζωὴ, καὶ ἀπὸ τὴν πικρία ποὺ προξενοῦν στὶς ἐκπαιδευτικὲς ἀρχές, ἃς συγκρατήσουμε παράλληλα ἓνα ἄλλο στοιχεῖο: τὴν ἔνταση τῆς ἀντιπαλότητας μεταξὺ ρευστῶν σχηματισμῶν ἢ καὶ ἤδη διαμορφωμένων παρατάξεων ἢ ὁποῖα παρατηρεῖται στὸ κύτταρο αὐτὸ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ χωριό, καὶ ἴσως κατ’ ἐξοχὴν τὸ ἀπομονωμένο χωριό, σὲ χρόνια μάλιστα ὅπου ἡ πολιτικὴ ἀντιπαράθεση ἀκόμη δὲν ἔχει εἰσχωρήσει στὸ προσκήνιο.

Ἐπιστρέφοντας στὰ προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν ὅταν τὸ σχολεῖο ἐγκαθίσταται σὲ περιβάλλον διαιρεμένο, ἃς παρακολουθήσουμε ἀπὸ κοντὰ τὰ

100. “Ὅτε τὴν ἡμετέραν ἐντολὴν ἀνελαμβάνομεν”, ἐπισημαίνουν δύο ἀντιπρόσωποι τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου στὶς ἐξετάσεις ἐπαρχιακῶν σχολείων, “ἀρκούντως ἐγνωρίζομεν ἐκ προηγουμένης δοκιμασίας οὐχὶ τόσον τοὺς κόπους ὅσον τὰς πικρίας ἃς ἐμέλλομεν νὰ ὑποστῶμεν ἀφ’ ἐνὸς μὲν διὰ τοὺς κομματισμοὺς ἐκάστης σχολῆς, ἀφ’ ἑτέρου δὲ καὶ κυρίως διὰ τὴν κακίστην, συνεπῶς ἴσως τούτων, καὶ παραλελυμένην κατάστασιν τῶν σχολείων ἡμῶν” (Ἀν. Τσακιράκης καὶ Μ. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876).

ὅσα σχηματικὰ προαναφέραμε. Παράδειγμα μετατόπισης τῶν ἀντιθέσεων τοῦ ἐγχωρίου περιβάλλοντος στὸ δάσκαλο μᾶς δίδει ἡ περίπτωση τῆς Σίβας, ὅπου τὸ 1871 μαρτυρεῖται ὅτι τὸ σχολεῖο δὲν βρίσκεται σὲ ἀνθηρὴ κατάσταση καὶ ἓνας βασικὸς λόγος γι' αὐτὸ εἶναι “ἐνεκα τῶν ὑπαρχουσῶν μεταξὺ τῶν κατοίκων ἀντιπαθειῶν, ὡς ἐπρόφθασα νὰ ἐννοήσω, αἰτινες, εἰρήσθω, εἶναι τοσαῦται ὥστε καὶ αὐτὰ τὰ τέκνα των ἀποτρέπουσιν ἀπὸ τοῦ νὰ φοιτῶσιν εἰς τὴν Σχολήν”, ἀναφέρει ὁ ἐλληνοδιδάσκαλος Ἡρακλείου Ἀμβρόσιος Κασσάρας¹⁰¹.

Ὡς πρὸς τὰ χωριὰ ὅπου οἱ ἐνδοκοινοτικὲς ἐντάσεις εἶναι φαινόμενο ἐνδημικόν, χρόνο μὲ τὸ χρόνο παρακολουθοῦμε τὶς ἐριδες αὐτὲς νὰ μεταφέρονται κυρίως στὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου. Παράδειγμα, τὸ χωριὸ τῆς Μεσαρᾶς Πιτσιδία. Δύο ὁμάδες, παρατάξεις θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, ἀντιμάχονται ἡ μία τὴν ἄλλη μὲ μεγάλη ὀξύτητα. Θέμα στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ παραμονὴ ἢ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ δασκάλου. Ἡ παράταξη ποὺ ζητεῖ νὰ φύγει ὁ δάσκαλος παραγγέλλει στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου: “καὶ ξάσας ὦτῃ θέλετε κάμετε καὶ τό... [κρίμα;] ἵνε ἐδικῶ σας καὶ θὰ σπυροθοῖνε καὶ ξάσας”¹⁰². Καὶ πάλι, ἡ ἴδια εὐκολία προσφυγῆς στὴ βία, μὲ ἀφορμὴ τὰ σχολικὰ πράγματα¹⁰³.

101. Ἀρχιμανδρίτης Ἀμβρ. Κασσάρας (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Αὐγ. 1871: ΑΔΤΗ, φάκ. Αὐγ. 1871. Στὸ ἴδιο χωριό, τῇ Μεσαρᾷ Σίβᾳ, ὁ δάσκαλος Μένιος Στεφαννάκης παραπονεῖται τὸ 1874 ὅτι παρὰ τὶς προσπάθειες ποὺ καταβάλλει οἱ κάτοικοι δὲν ἀνταποκρίνονται. Ἡ αἰτία, κατ' αὐτόν, ἐντοπίζεται στὸ ὅτι διχονοοῦν καὶ ἀρνοῦνται νὰ συνεργαστοῦν γιὰ τὶς ἐλλείψεις (Μ. Στεφαννάκης (Μεσαρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Μαρτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/132). Ἐξάλλου, στὸ χωριὸ Καστέλι ὁ δάσκαλος ποὺ στέλνεται γιὰ νὰ ἀναλάβει καθήκοντα ζητεῖ μετάθεση, γιὰτὶ οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ εἶναι διαιρεμένοι καὶ δὲν θέλουν κατὰ κανένα τρόπο νὰ τὸν δεχθοῦν (Μιχ. Ἀνδρουλάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 25 Φεβρ. /9 Μαρτ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 37).

102. Φρ. Πελαδάκης κ.ἄ. (18 ὑπογραφές: Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/319-320. Ἀπόφαση ὅλων τους εἶναι νὰ διώξουν τὸ δάσκαλο διὰ τῆς βίας, ἐπαναλαμβάνουν λίγες μέρες μετὰ, καὶ γιὰ νὰ μὴ συμβεῖ κάτι ἐκτὸς νόμου κάνουν ἐκκλήση στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ τὸν ἀπομακρύνει. Γιατί, στὴν ἀντίθετη περίπτωση, οἱ συνέπειες θὰ βαρύνουν ἐκείνην πλέον. Ὁ ἐκβιασμός εἶναι ἄμεσος. Ἡ ἀντίπαλη μερίδα ἀντιτείνει ὅτι τοῦτο τὸ θεωρεῖ ἄδικο, καὶ ὅτι δὲν θὰ παύσουν ἔτσι οἱ ἀναμεταξύ τους διχόνοιες καὶ ἡ διαίρεση τοῦ χωριοῦ σὲ δύο κόμματα (Ἐφοροὶ καὶ δημογέροντες (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 11/ 23 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 490· Ἐφοροὶ, δημογέροντες κ.ἄ. (25 ὑπογραφές: Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 17/ 29 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-99/684-685).

103. Πβλ. πρὸ πάντων, σσ. 93-94, 106-107. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀκριβῶς τὸν προηγούμενο χρόνο, τὸ 1874, καὶ μὲ ἄλλο πρόσωπο δασκάλου, τὸν Ἑμμ. Λιμπρίτη, εἶχαν σημειωθεῖ παρόμοια ἐπεισόδια. Ὁ Λιμπρίτης εἶχε καταγγελεῖ ὅτι διήρесе τὸ χωριὸ καὶ ὅτι μὲ τὴ συμπεριφορὰ του ἀπομάκρυνε ὀρισμένους μαθητὲς ἀπὸ τὸ σχολεῖο, τοὺς ὁποίους μάλιστα δὲν τοὺς δεχόταν οὔτε στὴν ἐκκλησία “καὶ θαναγαστοῦ εἰ γόνους τῶν πεδίων νὰ γένη μεγάλον κακόν μέσα εἰς τὴν ἐκκλίσια” (Οἱ γονεῖς τῶν μαθητῶν (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 29 Σεπτ./10 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-86/325).

Στὸ ἀναμεταξὺ ὁ δάσκαλος, ἔχοντας μείνει μόνος του, καθημερινὰ προσκαλεῖ μὲ τὸ κουδούνι τοὺς μαθητὲς στὸ σχολεῖο· κανένας ὁμῶς δὲν προσέρχεται. Περνᾷ ὁ καιρὸς, τὸ ζήτημα τραβᾷ σὲ μάκρος καὶ ἡ παράταξη αὐτὴ ἀπευθύνεται ξανά στὸ Μητροπολίτη καὶ στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὡς ποιμενάρχῃ τους καὶ ὡς ἀρχὴ προϊσταμένη τῆς ἐκπαίδευσης, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ αἶτημα νὰ διοριστεῖ νέος δάσκαλος γιὰ νὰ μὴν ξοδεύονται τὰ χρήματα ἄδικα “καὶ ἔστω εἰς βάρος σας ἡ ὀπισθοδρόμεις τῆς παιδείας”¹⁰⁴. Μετὰ τὴν ἀπειλὴ τῶν σκοτωμῶν ὑποχωροῦμε πρὸς τὴν ὀπισθοδρόμηση τῶν φώτων, ἐνῶ ἡ εὐθύνη μετατίθεται μὲ περισσὴ εὐκολία σὲ ἄλλον.

Ἀπορημένος παρατηρεῖ τὰ συμβαίνοντα ὁ ἰδρυτὴς καὶ χορηγὸς τῆς σχολῆς Ἐμμ. Σπινθάκης, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει:

Οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου ἐκείνου δι’ αἰτίας ὅλως ἀκαταλήπτους εἰς ἐμὲ διηρέθησαν ἀπὸ τινος καιροῦ εἰς δύο κόμματα, ἐρίζουσι μεταξύ των καὶ διαπληκτίζονται ὡς νὰ ἔχουν νὰ μοιράσουν θησαυρούς, καὶ διὰ τῶν ἐρίδων καὶ διαιρέσεων αὐτῶν καταστρέφουν τὸν πραγματικὸν θησαυρόν, τὸν ἐκ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν τέκνων των, ρίπτοντες οὕτως αὐτὰ εἰς τὸ σκότος καὶ τὴν ἀμάθειαν¹⁰⁵.

Ἀντίδραση τοῦ πληθυσμοῦ στὰ γράμματα παρακολουθήσαμε πιὸ πάνω, ὅταν οἱ κάτοικοι τοῦ Κρουσώνα ἐμφανίστηκαν νὰ βλασφημοῦν, ἀπὸ ἀγανάκτηση, τὴν ὥρα κατὰ τὴν ὁποία ἐπιφορτίστηκαν τὸ ἔργο τῶν σχολείων¹⁰⁶. Ἡ περίπτωσή τους θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ στὰ πλαίσια τῆς προσωπικῆς ἐμπάθειας ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ μία σχέση ποὺ δὲν εὐδοώθηκε, καὶ ἡ ὁποία ἐμπάθεια μεταφέρεται αὐτόματα καὶ στὸ θεσμὸ ποὺ ὁ δάσκαλος ἐκπροσωπεῖ· ὅχι ὡς ἀμφισβήτηση τῆς ἀξίας τῶν γραμμάτων ἢ πολὺ περισσότερο ὡς ἀντίσταση ἀπέναντί τους. Μία ἀδιαμφισβήτητη περίπτωση ἀντίστασης προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγές. Ἡ ἀντίδραση, στὴν περίπτωση αὐτή, προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἄτομο ἐγγράμματο, ἓναν ἱερωμένο, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται τὴν ἀξία τῆς μόρφωσης. Πρόκειται γιὰ τὸν ἱερομόναχο τῆς μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν

104. Δημογέροντες, ἔφοροι κ.ἄ. (53 ὑπογραφές: Πιτσιδία) πρὸς Μητροπολίτη καὶ ΔΤΗ, 9/21 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2-99/369. Νοέμβριο τοῦ 1875 ἐπεμβαίνει καὶ ὁ Τοῦρκος ἐπαρχὸς Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσης στὴν ὑπόθεση. Ἀναφέρει στὸ Διοικητὴ Ἡρακλείου τὴ διαίρεση τῶν κατοίκων σὲ δύο “κόμματα” καὶ τὴν ἀναποτελεσματικὴ ἐπέμβαση τῆς Δημογεροντίας, τοῦ μεταφέρει τὸ φόβο του μήπως γίνῃ κάποιο κακό, καὶ ζητεῖ τὴν μεσολάβησή του προκειμένου νὰ μεταθέσει ἡ Δημογεροντία τὸ δάσκαλο γρήγορα (Μεχμέτ Ρεοῦφ Μπέης πρὸς Διοικητὴ Ἡρακλείου, μετάφραση, 2/14 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-101/26).

105. Ἐμμ. Σπινθάκης (Ἀλεξάνδρεια) πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Φεβρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-104/ 641. Βλ. καὶ Ἐμμ. Σπινθάκης πρὸς ἀγαπητοὺς συμπατριώτας (Πιτσιδία), 12/24 Φεβρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-104/642.

106. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 107.

Ἀνώπολη, κατόπιν Ἡγούμενο Σαββατιανῶν, Νέστορα Βενέρη, πού ἀποτρέπει τὰ παιδιά ἀπὸ τὸ νὰ μάθουν γράμματα¹⁰⁷. Ἄν δὲν εἶναι συμπτωματικὸ καὶ χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς, εἶναι τὸ μοναδικὸ δείγμα ἀντίδρασης πού ἐστιάζεται στὰ γράμματα καθ' ἑαυτὰ καὶ φέρει τὴ χροιά τοῦ σκοταδισμοῦ.

Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ζυμώσεις καὶ τὴ διαπάλη παγιώνεται βαθμιαία, ὡς μία ἐξέλιξη συνηθισμένη, ἡ εἰκόνα τοῦ χωριοῦ πού ἀρχικὰ εἶχε ἐπιμείνει νὰ ἀποκτήσει ἓνα σχολεῖο καὶ εἶχε ὑποσχεθεῖ νὰ συμμετέχει στὴ μισθοδοσία τοῦ δασκάλου ἀλλὰ καθ' ὁδὸν δείχνεται ἀπρόθυμο νὰ ἐκπληρώσει τὸ δικό του μέρος τῆς συμφωνίας, ἀφήνει τὸ δάσκαλο ἀπλήρωτο ἀναγκάζοντάς τον νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θέση του, ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ τιμήσει μὲ τὴν παρουσία του τὶς δημόσιες ἐξετάσεις, καὶ τελικὰ ἀποσύρει τὰ λίγα παιδιά πού στέλνει ἀπὸ τὸ σχολεῖο¹⁰⁸. Συνηθισμένη θὰ γίνεи καὶ ἡ εἰκόνα τῆς μισοτελειωμένης οἰκοδομῆς τοῦ σχολείου πού ἡ κοινότητα ἀμελεῖ ἢ ἀρνεῖται νὰ ἀποπερατώσει, τῆς στέγης πού στάζει κάνοντας τὸ κτίριο ἀκατοίκητο, τῶν παραθύρων χωρὶς τζάμια, τῶν πινάκων χωρὶς σανίδια καὶ τῶν ἐτοιμόρροπων θρανίων.

Ἔτσι, ἀπέναντι στὴν “ἀφιλομουσία” τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν ἀδιαφορία του δηλ. ἀπέναντι στοῦ σχολικὸ ἔργο καὶ τὴν ἀποχή του ἀπὸ ἐνεργὸ συμμετοχὴ σὲ αὐτό, ὁ δάσκαλος τοῦ Βενεράτου ζητεῖ νὰ “παραβιάσει” ἢ Δημογεροντία Ἡρακλείου τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ νὰ ἀποπερατώσουν τὸ οἰκοδόμημα πού εἶχαν ἐγκαταλείψει μὲ μόνους τοὺς τοίχους, μὴ φροντίζοντας

107. Ὁ Βενέρης πείθει πολλοὺς μαθητὲς τοῦ σχολείου Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Ἀνώπολη νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ μαθήματα καὶ νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ ἄλλες ἐργασίες. Ἡ ὑπόθεση καταγγέλλεται ἀπὸ τὸ δάσκαλο στὸν Ἐπίσκοπο Χερρονήσου, γίνονται ἐρευνες, ὁ Βενέρης στέλνεται Ἡγούμενος στὰ Σαββατιανά, ἡ σχολὴ προοδεύει καὶ οἱ μαθητὲς τῆς γίνονται δεκτοὶ στὴ Γ' τάξη τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Ἡρακλείου. Μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Βενέρη τὸ 1871 ἀπὸ τὴ Σμύρνη ὅπου εἶχε στὸ μεταξὺ μεταβεῖ, οἱ μαθητὲς ἀρχίζουν καὶ πάλι νὰ φεύγουν. Ὁ δάσκαλος καταθέτει ὅτι ἄκουσε τὸν Βενέρη νὰ λέει στὸ μαθητὴ Μ. Παπαδάκη: “διατὶ νὰ ἔλθης εἰς τὴν σχολὴν, τί γράμματα θὰ μάθης καημένε, νὰ φύγης τοῦ ἔλεγε καὶ ὅσα ἄλλα τὸ ραδιοῦργον στόμα του ἐξέμεσε κατὰ τῆς προόδου τοῦ νέου, μετὰ ταῦτα τὸν παρέλαβεν εἰς τὸ κελίον τοῦ προηγουμένου ὅπου διέμενεν τότε, καὶ ὡς φαίνεται τὸν ὥρκισε ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου διὰ νὰ φυλάξῃ μυστικὸν πᾶν ὅ,τι ἤκουσεν ἀπὸ αὐτόν, καθὼς συνειθίζει νὰ πράττῃ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους μαθητάς” (Ν. Στ. Νικολετάκης (Ἐνοριακὴ Μονὴ Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου, Ἀνώπολη) πρὸς ΔΤΗ, 23 Νοεμ./5 Δεκ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Νοεμ. 1872).

108. Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἰουλ. /11 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 245-246· Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ./1 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/ 485. Στὴν “ἀσύγνωστον ἀδιαφορίαν” τῶν χωρικῶν, λόγῳ τῆς ὁποίας καθυστεροῦν οἱ ἐξετάσεις Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης, ἀναφέρεται ὁ ἐξεταστής Στ. Ἀλεξίου (Στ. Ἀλεξίου (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 26 Ἰουλ. /7 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Σεπτ. 1876). Βλ. καὶ Ἀθαν. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Ἰουλ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/277.

καθόλου ούτε για τη σκεπή ούτε για τα άλλα αναγκαῖα¹⁰⁹. Ὁ δάσκαλος Βουτῶν καταγγέλλει: “διαμένω ἤδη πέντε ἡμέρας, προτείνων καθ’ ἐκάστην εἰς τοὺς δημογέροντας καὶ ἐφόρους ἵνα ἐνοικειάσωσι κανὲν οἶκημα διὰ σχολεῖον καὶ ποιήσω ἑναρξιν τῆς διδασκαλίας μου. Ἀλλ’ οὔτε διὰ παρακλήσεων, οὔτε δι’ ἄλλου τινὸς εὐσχήμονος τρόπου ἠδυνήθην νὰ τοὺς καταπείσω...”¹¹⁰. Ὁ δάσκαλος Ἀγίου Βασιλείου διαμαρτύρεται γιατί οἱ τοῖχοι τοῦ σχολείου μένουν χωρὶς ἀσβέστη καὶ τὰ παράθυρα χωρὶς τζάμια¹¹¹, ἐνῶ ὁ δάσκαλος Ἀγίου Μύρωνος παραπονεῖται ὅτι τὸ ἔδαφος τῆς σχολῆς σὲ πολλὰ μέρη σχηματίζει λάκκους¹¹². Κοπρόλακκοι περιβάλλουν τὸ σχολεῖο στὰ Καστελιανά, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μεταδίδεται μολυσματικὴ ἀσθένεια στὸ δάσκαλο¹¹³. Στὸ Ἀβδου ἡ βροχὴ ποὺ στάζει ἐμποδίζει καθ’ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα τὴ σχολικὴ ἐργασία¹¹⁴, ἐνῶ στὰ Πιτσιδία τὰ θρανία εἶναι ὅλα σπασμένα καὶ ριγμένα κάτω, οἱ τοῖχοι γεμάτοι τρύπες καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ σχολείου παραπέμπει μάλλον σὲ τόπο ὅπου μαζεύονται κουνέλια παρὰ μαθητές¹¹⁵.

109. Μ. Ἀνδρουλάκης (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 20 Μαΐου/1 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5). Ὅς σημειωθεῖ ὅτι τὸ 1872 οἱ ἐφόροι τῆς σχολῆς εἶχαν ἀρνηθεῖ νὰ ἐπιστατήσουν στὴν οἰκοδόμησίν της καὶ ἡ Δημογεροντία ἀναγκάστηκε νὰ ζητήσῃ τὴ συνδρομὴ τοῦ Ἐπαρχοῦ Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους γιὰ νὰ πείσουν οἱ κάτοικοι νὰ ἐκλέξουν νέους ἐφόρους πρόθυμους νὰ ἀποπεραιώσουν τὸ κτερίο (ΔΤΗ πρὸς Μιχ. Κασσιμάτη, Ἐπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, 25 Ὀκτ./6 Νοεμ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2-63/435-436).

110. Μ. Παπαδάκης (Βούτες) πρὸς ΔΤΗ, 20 Σεπτ./2 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/513.

111. Ἀθ. Κρασσάκης (Ἀγιος Βασίλειος) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Αὐγ. 1876.

112. Κ. Τσαντηράκης (Ἀγιος Μύρων) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Ἰουν. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Ἰουν. 1876.

113. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη, ὁ.π., σ. 124.

114. Ζ. Δ. Πασχαλίδης (Ἀβδου), “Κατάλογος ὀνομαστικὸς καὶ κατὰ τάξεις τῶν μαθητῶν τῆς Δημοτικῆς Σχολῆς Ἀβδου, μετὰ σημειώσεων...”, 19/31 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 204-209.

115. Χρ. Παπαουλάκης (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 15/27 Νοεμ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Νοεμ. 1876, (8, 9). Νικόδημος Ἱεροδιάκονος (Πιτσιδία) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/57.

Ἐπιπρόσθετα σχετικὰ παραδείγματα: στὸν Κρουσῶνα ἡ ἐπιτόπια κοινότητα καθόλου δὲν φροντίζει νὰ τακτοποιήσῃ τὴ σχολή, ὁ μισθὸς τοῦ δασκάλου δὲν καταβάλλεται, οἱ πίνακες παραμένουν ἀδιόρθωτοι, ἐνῶ οἱ μαθητὲς εἶναι δυσανάλογα λίγοι πρὸς τὸν παιδικὸ πληθυσμὸ τῆς περιφέρειας (Γ. Περιστεράκης (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἀπρ. /12 Μαΐου 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 71/108). Οἱ κάτοικοι τῆς Μακρᾶς Σίβας ἀμελοῦν νὰ ἐπιδιορθώσουν τὴν ἐτοιμόρροπη σχολὴ τους, ποὺ βάζει σὲ κίνδυνο τὴ ζωὴ τῶν μαθητῶν. Ἡ ὁροφὴ ἔχει σαπίσει ἀπὸ τὶς βροχές, τὰ παράθυρα χρειάζονται ἐπισκευή, οἱ πίνακες καὶ τὰ θρανία συμπλήρωση. Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου, παρακινημένη ἀπὸ τὸ δάσκαλο Μίνω Στεφανᾶκη, τοὺς προσκαλεῖ νὰ τὴν ἐπισκευάσουν, ἀπειλώνοντας νὰ ζητήσῃ τὴ συνδρομὴ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς καὶ, ὡς ἔσχατη λύση, μετάθεση τῆς ἑδρας τοῦ σχολείου. Δύο μῆνες μετὰ ὁ δάσκαλος ἐπαναλαμβάνει τὰ αἰτήματά του, γιατί καμία πρόνοια δὲν ἔχει ληφθεῖ (ΔΤΗ

Ἡ κατάσταση φθάνει καμιά φορά στὸ ἀπροχώρητο, καὶ οἱ δημογεροντίες αποφασίζουν νὰ καταργήσουν τὸ σχολεῖο λόγω ἀκαταλληλότητας τοῦ κτιρίου. Αὐτὸ συμβαίνει, γιὰ παράδειγμα, στὸ Κανλὶ Καστέλι, χωριὸ πού μεγάλη ἀπροθυμία ἔδειχνε γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, καὶ γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ ὁποίου ὁ καθηγητὴς Ἄντ. Μιχελιδάκης εἶχε ὀδηγηθεῖ νὰ δηλώσει: “ἀληθῶς ἀμουςοτέρους ἀνθρώπους δὲν εἶδον”¹¹⁶. Στὸ Καστέλι λοιπὸν ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου ἀνακοινώνει ὅτι δὲν πρόκειται νὰ δαπανᾷ πλέον χρήματα πού προορίζονται γιὰ κοινωφελὴ σκοπὸ σὲ τόπο τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι δείχνουν “ἀσυγχώρητον...ἀδιαφορίαν” καὶ παρεμποδίζουν τὴ φοίτηση τῶν παιδιῶν τους¹¹⁷. Οἱ κάτοικοι συμμορφώνονται τὴν τελευταία στιγμή¹¹⁸.

Τὰ ἐμπόδια πού παρεμβάλλονται γιὰ τὴ φοίτηση εἶναι πολλά. Οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γνώριζαν ὅτι ἡ ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων δὲ θὰ ἦταν ἀπρόσκοπτη. Ποιὰ γνώμη σχηματίζουν τώρα, στὴν πορεία, ὅταν οἱ δυνάμεις ἀντίστασης ἔχουν πλέον λάβει μορφή; Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου ἐπικεντρώνεται πρῶτα ἀπ’ ὅλα στὶς ἀπουσίες, βασικὸ δείκτη τῆς δεκτικότητας ἢ μὴ τοῦ περιβάλλοντος, θεωρώντας τις ὡς τὴ λυδία λίθο ἀπὸ τὴν ὁποία πρόκειται νὰ κριθεῖ ἡ ἐπιτυχία ἢ τὸ κατὰ γίγνη τῆς σχολικῆς προσπάθειας.

Ἀπὸ τις ἀναλύσεις τῶν δασκάλων πού προσεγγίζουν τὸ θέμα ἀναδύεται ἓνα αἰσθημα ὀργῆς γιὰ τὸν ὄγκο τῶν ἀπουσιῶν τὸν ὁποῖο διαπιστώνουν. Ἡ ὀργὴ αὐτὴ δὲ στρέφεται φυσικὰ ἐναντίον τῶν γονέων ἐκείνων πού ἡ ἀνάγκη τοὺς ὥθει νὰ κρατοῦν τὰ παιδιά μακριὰ ἀπὸ τὸ σχολεῖο. Στρέφεται ἐναντίον τῶν γονέων, καὶ εἶναι ἡ πλειονότητα κατὰ τὴ γνώμη τους, πού εἶναι ἀπρόθυμοι νὰ ὑποδεχθοῦν ἓνα ἀγαθὸ τοῦ ὁποίου μόλις ἀρχίζουν νὰ συνειδητοποιοῦν τὴ σκοπιμότητα καὶ πού ἀντιπροσωπεύει ἓνα νεωτερισμὸ ἐνσχέσει πρὸς τὴν ἕως τότε τάξη τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀπροθυμία τῶν γονέων πηγὴ ἔχει τὴν ἀδράνεια, τὴ ραθυμία, οἱ ὁποῖες ἀποδεικνύονται τὴ στιγμὴ ἐκείνη

πρὸς Παπὰ Ἰωάννη, δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 1786, 3/15 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/139· Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 27 Ὀκτ./ 8 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-100/ 876). Στὴ Χερσόνησο, αὐτὸ πού περιγράφεται ὡς ἀπειλὴ γιὰ τὴ Μακρὰ Σίβα πράγματι συμβαίνει: ἡ στέγη καταρρέει ἀπὸ τις βροχές, ἀλλὰ εὐτυχῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύχτας. “Τώρα δέ”, ἀναφέρει ὁ δάσκαλος, “διδάσκω εἰς τὴν ἐκκλησίαν, μὴ δυνάμενος οὔτε νὰ φυλάξω τὴν πρέπουσαν τάξιν καὶ πρόοδον νὰ κάμω” (Δ. Κανάκης (Χερσόνησος) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ἰαν. / 9 Φεβρ. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2- 115/ 354).

116. Ἄ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 11/22 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4 -1/452.

117. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Κανλὶ Καστέλι), ἀρ. 573, 19/31 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 105/ 393.

118. Ν. Καλονᾶς κ.ἄ. (Κανλὶ Καστέλι) πρὸς ΔΤΗ, 20 Μαρτ./ 2 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 105/ 824.

ένα εξίσου σημαντικό με την ανέχεια μέγεθος, πού η σχολική εκπαίδευση καλείται να αντιμετωπίσει¹¹⁹. Είρωνικά σχεδόν και μόνο θα αναφερθούν οί δάσκαλοι στη “φιλομουσία” τών χωρικών¹²⁰.

Ἡ ἴδια ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου καθόλου δὲ συµμερίζεται τὴν ἄποψη ὅτι οἱ φτωχοὶ οἰκογένειες δὲν μποροῦν νὰ στείλουν τὰ παιδιὰ τους σχολεῖο. Ἀντίθετα, τὶς πιέζει καὶ εἶναι ἐντελῶς ἀρνητικὴ ἀπέναντι στὴ χρησιμοποίηση τῶν παιδιῶν σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες¹²¹. Ἀνοιχτὰ τοὺς προσάπτει ὅτι παρεμποδίζουν τὴ φοίτηση τῶν παιδιῶν τους¹²² καὶ καταγγέλλει τὴ δικαιολογία πού προβάλλουν γιὰ τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες ὡς πρόφαση¹²³. “Στοχασθῆτε καλὰ πόσῃν μεγάλῃν ζημίαν κάμνουν εἰς τὰ τέκνα των οἱ γονεῖς ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι μεταχειρίζονται αὐτὰ εἰς τὰς ἐργασίας των, ἐμποδίζοντες τα τοῦ νὰ πηγαίνουν εἰς τὸ σχολεῖον”, ἀναφέρει¹²⁴. Ὁ δημογέροντας Ἐμμ. Ξανθουδίδης ἐπισημαίνει: “δὲν δύναται τις ἢ νὰ μὴν οἰκτίρῃ τοὺς κωλύοντας τὴν τακτικὴν φοίτησιν τῶν τέκνων των εἰς τὴν Σχολὴν χάριν μικρᾶς καὶ ἀσημάντου ὅλως ἀνακουφισεῶς των ἐκ τῶν ἀγροτικῶν ἐργασιῶν¹²⁵.”

Μπρὸς τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν ἀδράνεια τῶν γονέων, ἡ ἰδέα τοῦ πειθαναγκασμοῦ κυκλοφορεῖ στὴ σκέψη τῶν δασκάλων καὶ τῶν προϊσταμένων τους ἀρχῶν. Ὅρισμένοι δάσκαλοι ζητοῦν ἀπὸ τὶς δημογεροντίες νὰ λάβουν μέτρα, ἢ νὰ πειθαναγκάσουν τοὺς γονεῖς νὰ στείλουν τὰ παιδιὰ τους σχολεῖο καὶ νὰ καλύψουν τὶς κατὰ τόπους ἐλλείψεις μέσω τῆς Διοικήσεως ἢ μέσω τῶν

119. Βλ. π.χ. Μ. Ἀνδρουλάκης (Κάτω Ἀσίτες) πρὸς ΔΤΗ, 27 Μαρτ. / 8 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4 - 3/30.

120. Βλ. π.χ. πιὸ πάνω, σ. 101.

121. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες Σάρχου καὶ Κιθαρίδας, ἀρ. 1448, 27 Ὀκτ. / 8 Νοεμ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2 - 63 / 439· ΔΤΗ πρὸς ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Πιτσιδία), ἀρ. 1192, 18/30 Σεπτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2 - 74 / 450· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Χάρακα), ἀρ. 1834, 6/18 Ὀκτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2 - 99 / 270.

122. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Κανλί Καστέλι), 19/31 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/825.

123. ΔΤΗ πρὸς Ρεοῦφ Πασά, 29 Δεκ. 1876 / 10 Ἰαν. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2-114 / 479· Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/263-266.

124. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 948, 4/16 Ἰουλ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-84/106-107.

125. Ὁ Ξανθουδίδης προβαίνει στὸ παραπάνω σχόλιο ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου στὶς σχολικὲς ἐξετάσεις (Ἐμμ. Ξανθουδίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 23 Αὐγ. / 4 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/259-260). Ἐξεταστής ἐπίσης, ὁ ἐλληνοδιδάσκαλος Ἡρακλείου Ἀμβρόσιος Κασσάρας ἀναφέρεται στὴ βλάβη πού προξενοῦν στὰ παιδιὰ τους οἱ γονεῖς “ἀποσύροντες αὐτὰ δι’ ἰδίας ἐργασίας ἀσημάντους τῆς σχολῆς” (Ἀμβρ. Κασσάρας (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4 - 1/454-457). Βλ. καὶ πιὸ πάνω, ὑποσ. 63, σχόλιο τοῦ ἐξεταστῆ Ζ. Πασχαλίδη.

δημαρχείων, πού λαμβάνουν μετὰ τὸ 1881 μέρος στὴ διαχείριση τῶν ἐκπαιδευτικῶν ὑποθέσεων¹²⁶. Δὲ διστάζουν οἱ ἴδιοι οἱ δάσκαλοι νὰ συστήσουν καὶ κλείσιμο ἑνὸς σχολείου, γιὰ νὰ μὴν πηγαίνουν ἄδικα οἱ κόποι καὶ οἱ δαπάνες πού καταβάλλουν οἱ δημογεροντίες¹²⁷. Ἐνίοτε οἱ δάσκαλοι μὲ δική τους πρωτοβουλία, παρακάμπτοντας τὶς δημογεροντίες, ζητοῦν ἀπευθείας ἀπὸ τὴ Διοίκηση νὰ ἐξαναγκάσει τοὺς κατοίκους τῆς περιφέρειας νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, “καὶ οὕτω διὰ τῆς βίας ὑπεσχέθησαν ἀναντιρρήτως τὴν ἀποστολὴν τῶν τέκνων των”¹²⁸.

Οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες εἶναι πολὺ ἀπρόθυμες νὰ χρησιμοποιήσουν

126. Ὁ δάσκαλος στὰ Πρεβελιανὰ, καταγγέλλοντας ἄτακτη φοίτηση καὶ ἀμέλεια τῶν κατοίκων νὰ καλύψουν τὶς σχολικὲς ἀνάγκες, δηλώνει ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ ἐλέγξει τὰ πράγματα καὶ παρακαλεῖ τὴ Δημογεροντία νὰ λάβει μέτρα (Κωνστ. Μαριδάκης (Πρεβελιανὰ) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Μαΐου 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/187). Μὲ βαθειὰ λύπη ἀναφέρει ὁ δάσκαλος τῆς Μακρᾶς Σίβας ὅτι ἀραιώνει ἡ φοίτηση κατὰ τὶς ἐποχιακὲς ἐργασίες, ζητώντας καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴ Δημογεροντία νὰ λάβει τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, γιατί ἀλλιῶς, κάθε προσπάθεια ἀποβαίνει ἀνώφελη (Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2- 84/ 112). Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἐπανερχεῖται συνιστώντας στὴ Δημογεροντία πειθαναγκασμὸ μάλλον παρὰ προτροπὴν εἰσαίτως, “οὐδεμία ἐλπίς διορθώσεως τῶν ἐλλείψεων αὐτῆς [τῆς σχολῆς] ὑπάρχει ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τῆς περιφέρειας αὐτῆς” (Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 27 Ὀκτ./ 8 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-100/ 876).

“Πολλάκις”, ἀναφέρει ὁ δάσκαλος Βασιλικῶν Ἀνωγείων τὸ 1876, “καὶ διὰ μέσον τῆς ἐπιτοπίου διοικήσεως ἀναφέραμεν εἰς ὅλα τὰ χωρία, ἀπειλήσαμεν εἰς πρόστιμον καὶ κατὰ τὴν γενησομένην πέρυσι καταγραφὴν ἐκάστου χωρίου ἵνα μὴ παρεμποδίζωνται ὁλοτελῶς, ἀλλὰ μετὰ μεγάλης προθυμίας καὶ ζήλου τὰ τέκνα των οἱ γονεῖς ν’ ἀποπέμπωσιν εἰς τὴν ἐκμάθησίν των, οὐδεμία κλίσις καὶ ζέσις καταφαίνεται” (Στ. Πετραντωνάκης (Βασιλικά Ἀνώγεια) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Ἀπρ. 1876).

Πολλὲς ἀπουσίες καὶ στὸ Ἀμαριανό, στὸ Πισκοπιανό, καὶ στὴν Παναγιά τὸ 1880, πού γίνονται μὲ τὴ συγκατάθεση τῶν γονέων. Ὁ ἐξεταστής Ζ. Πασχαλίδης συνιστᾷ νὰ πειθαναγκάσει στὸ ἐξῆς ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου, μὲ τὰ κατὰ τόπους δημαρχεῖα, τοὺς γονεῖς νὰ στέλνουν τὰ παιδιά στὸ σχολεῖο (Ζ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389). Πειθαρχικὲς ποινὲς στοὺς γονεῖς διὰ τῶν ἀρμοδίων δημαρχείων συνιστοῦν στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου δύο ἐξεταστὲς τῆς στὰ σχολεῖα Ἀνω Ρίζης Μονοφατίου, γιὰ νὰ μετριάσθῃ, καὶ ὄχι νὰ ἐξαλειφθῇ, τὸ κακὸ (Κ. Μαριδάκης, Ἐμμ. Λιμπρίτης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 13/25 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3 / 372).

127. Ὁ δάσκαλος στὰ Βορρίζα Κορνήλιος Μεταξάκης διαπιστώνει τὸ 1872 ὅτι τὸ σχολεῖο ἐκεῖ πρέπει νὰ κλείσει λόγω ἀμέλειας τῶν κατοίκων: “Ἐπειδὴ ἀνέλαβον ἐγὼ τοῦτο τὸ καθήκον [τῆς μόρφωσης] ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ πρὸς ὠφέλειαν τῆς πατρίδος, δὲν ἀνέχομαι ἵνα καταναλῶ ὄχι μόνον τὰ χρήματα ἅπερ χορηγεῖ ἡ Σεβαστὴ αὐτὴ Δημογεροντία, ἀλλ’ οὐδὲ τὸν χρησιμώτατον ἐν πᾶσιν χρόνον εἰς ἀνώφελη μαθήματα καὶ περιορισμένην διδασκαλίαν” (Κορν. Μεταξάκης (Βορρίζα) πρὸς ΔΤΗ, 4/ 16 Ὀκτ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Ὀκτ. 1872).

128. Ἐμμ. Βασιλείου (Πλώρα) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Μαρτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/271.

τῇ Διοίκηση γιὰ νὰ πειθαναγκάσουν τοὺς κατοίκους. Τοῦτο σήμαινε ὅτι, ἀπεμπολώνοντας τὸ προνόμιο ποὺ εἶχαν νὰ διαχειρίζονται μόνες τους τὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, θὰ ἐνέπλεκαν ἀπὸ δική τους πρωτοβουλία τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, ὅπου τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο εἶχε στὴ δεκαετία τοῦ 1870 πολὺ περιορισμένη ἀντιπροσώπευση· ὅτι θὰ προσκαλοῦσαν, ἐν τέλει, τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο νὰ ρυθμίσει χριστιανικὲς ὑποθέσεις. Συνεργασία μὲ τὴ Διοίκηση ζητοῦν ἐπίσημα οἱ Χριστιανοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς Γενικῆς Συνέλευσης μὲ τὰ αἰτήματά τους τοῦ Μαΐου 1876 γιὰ τὴν συνδυάζουν μὲ τὴν ψήφιση δημοτικοῦ νόμου, πράγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι ἀλλάζει ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων ἀπὸ τὴ βάση του καὶ δὲν εἶναι οἱ Μουσουλμάνοι ὁ ρυθμιστικὸς παράγοντας πλέον. Τότε ζητοῦν νὰ ἀποβεῖ ὑποχρεωτικὴ ἡ ἐκπαίδευση. Τὰ αἰτήματά τους αὐτὰ γίνονται τύποις ἀποδεκτὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1876 καὶ οὐσιαστικὰ μετὰ τὴ Συμφωνία τῆς Χαλέπας τοῦ 1878¹²⁹. Ἡ ἐφαρμογὴ τους ἀρχίζει μετὰ τὴν ψήφιση τοῦ δημοτικοῦ νόμου στὰ 1880.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ δημοτικοῦ νόμου, ἡ Διοίκηση ἔδειχνε ἐνίστε, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα σὲ περιπτώσεις ὀξύνσης, τὴν τάση νὰ ἀναμειγνύεται στὰ ἐκπαιδευτικά πράγματα. Γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀνάμειξη ἀρκοῦσε καμιά φορὰ μία ἀπόφαση τῆς στιγμῆς: ἡ ἀπόφαση π.χ. ἐνὸς Ἐπαρχοῦ νὰ ἐπιβάλλει αὐθαίρετα πρόστιμο στοὺς γονεῖς ποὺ δὲν ἐστελνάν τὰ παιδιὰ τους σχολεῖο, ἐγὼ ἡ φοίτηση, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὴ¹³⁰. Ἡ παρέμβαση τῆς τουρκικῆς Διοικήσεως δὲ λειτουργοῦσε, φυσικὰ, στὰ μάτια τοῦ πληθυσμοῦ ὡς κίνητρο ὑπὲρ τῆς ἐκπαίδευσης.

Βέβαια, ὑπῆρξαν περιπτώσεις ποὺ οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες συνεργάστηκαν μὲ τὴ Διοίκηση τὰ χρόνια αὐτά¹³¹. Στὴν τακτικὴ αὐτὴ, ὡστόσο, οἱ

129. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, δ.π., σσ. 273-274, 288.

130. Παράδειγμα αὐτόκλητης ἐπέμβασης μετὰ ἀπὸ ὀξύνση: βλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 104. Παράδειγμα παρέμβασης τῆς τουρκικῆς Διοικήσεως σὲ ὁμαλὲς συνθῆκες: “Ὁ ἐνδοξότατος ἑπαρχος Σουλεϊμάν Ἐφένδης, πληροφορηθεὶς ὅτι ἐκ τοῦ χωρίου “Κασάνους” δὲν ὑπάρχουν μαθηταὶ ἐν τῷ ρηθέντι σχολεῖω, προσεκάλεσε εἰς Παναγίαν τοὺς δημογέροντας καὶ ἱερεῖς τοῦ χωρίου τούτου, καὶ ζητήσας κατάλογον τῶν παίδων ὅσοι δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὸ σχολεῖον καὶ χορηγήσας εἰς τοὺς γονεῖς αὐτῶν ὀκταήμερον προθεσμίαν, ἀπέστειλε χωροφύλακα, ὅπως ὅσοι ἐξ αὐτῶν δὲν θέλουν συγκατανεύσει νὰ ἀποστείλωσι τὰ τέκνα αὐτῶν εἰς τὸ σχολεῖον ὑποβληθῶσιν εἰς τὴν πληρωμὴν προστίμου μιᾶς λίρας” (Εὐ. Φουρναράκης (Ἀϊτάνια) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Αὐγ. 1871: ΑΔΤΗ, φάκ. Αὐγ. 1871).

131. Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 109, 115. Παράδειγμα μιᾶς τέτοιας συνεργασίας εἶναι ἡ χειρονομία τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου νὰ προσκαλέσει, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸ Διοικητὴ τῆς πόλης Ἀαρίφ Πασά, τοὺς δημογέροντες τῶν χωριῶν τοῦ Τμήματος στὸ Ἡράκλειο, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ συνδρομὴ τους στὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς τῶν παιδιῶν στὸ σχολεῖο. Στὴ συνάντηση αὐτὴ λαμβάνει ἐπίσης μέτρα ὥστε νὰ ἀπογραφοῦν τὰ παιδιὰ ποὺ βρίσκονται σὲ σχολικὴ ἡλικία (6-15 ἐτῶν) καὶ νὰ συγκεντρωθοῦν στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστα-

δημογεροντίες προσέφυγαν μὲ μεγάλη φειδώ. Ἄλλωστε, εἶχαν τὴ γνώμη ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν ἀσκεῖτο πειθαναγκασμός, καὶ αὐτὸς θὰ ἀποδεικνυόταν ἀναποτελεσματικός. “Ἐκ τῶν παρατηρήσεών μου δέ”, ἀναφέρει ὁ δημογέροντας Ἡρακλείου Ἐμμ. Ξανθουδίδης πού συναντήσαμε λίγο πιὸ πάνω, “ἐπείσθην ὅτι ἀδύνατον ἀποβαίνει παρὰ τοῖς γονεῦσι τούτοις ἢ μὴ κώλυσιν τῶν τέκνων αὐτῶν ἀπὸ τῆς Σχολῆς κατὰ τὰς κυριωτέρας μάλιστα ἐσοδείας τῶν προϊόντων των, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο τοὺς ἐπεβάλλετο δι’ ἀνωτέρας βίας”¹³².

Ὅπωςδήποτε, οἱ δημογεροντίες κρίνουν πὼς ἐπιβάλλεται νὰ ἀπειλήσουν τουλάχιστον ὅτι θὰ χρησιμοποιήσουν δραστικά μέτρα. Ἀπὸ τὸ 1873 καὶ μετὰ, εὐκαιριακά, ὄχι ἐπὶ μονίμου βάσεως, ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου, προκειμένου νὰ πείσει τοὺς χωρικοὺς νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, ἐπισεῖει τὴν ἀπειλὴ τοῦ πειθαναγκασμοῦ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἀναφερόμενη σὲ ρητὴ διάταξη τοῦ ἐπίσημου Κανονισμοῦ περὶ σχολείων πού ἐκείνη εἶχε συντάξει, καὶ πού τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀναμενόταν νὰ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴν Πύλη¹³³. Ἄλλοτε πάλι ἀπευθύνει μία ἀόριστη ἀπειλὴ, ὅτι, γιὰ παράδειγμα, θὰ καταφύγει σὲ “ἄλλα μέτρα”¹³⁴.

Παράλληλα, οἱ δημογεροντίες κρίνουν σκόπιμο νὰ ἀνανεώσουν τὶς συστάσεις τους πρὸς τὶς κατὰ τόπους κοινότητες γιὰ νὰ τὶς πείσουν νὰ ἐνδιαφεροθῶν. Τὸ ὅφος τῶν παρακολουθεῖται ὅτι προοδευτικὰ γίνεται ἐπιτακτικότερο, ὅσο καὶ ἂν ἡ οὐσία παραμένει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς σύστασης, ἔντονης ἔστω, καὶ ὄχι τῆς διαταγῆς. Ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρα-

ση τῶν γονέων τους (Νεολόγος (ἐφημερίδα: Κωνσταντινούπολη), ἀρ. 1906, 10/22 Ἰουν. 1875). Σῶζονται ἀρχεῖακὰ 16 τέτοιοι κατάλογοι, τοὺς ὁποίους διαβίβασε ὁ Κ. Ἀξελός, Ἐπαρχος Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, στὸ Διοικητὴ Ἡρακλείου στίς 10/22 Ἰουλ. 1875 (ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 318-360). Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 69.

132. Ἐμμ. Ξανθουδίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 23 Αὐγ. / 4 Σεπτ. 1874.

133. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Ἅγιο Μύρωνα, Βοῦτες, Κρουσώνα, Τυμβάκι), ἀρ. 1223, 1224, 1228, 1229, 22 Σεπτ./4 Ὀκτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 74/ 609,629,632· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Πιτσιδία), ἀρ. 1192, 18/30 Σεπτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2/74-450. Γιὰ τὸν Κανονισμό βλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 23.

Προχωροῦν τὰ χρόνια, βρισκόμαστε στὰ 1880, ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου συνεχίζει τὶς παραινήσεις πρὸς τὸ χωρικὸ πληθυσμό. Στοιὺς ἐφόρους καὶ δημογέροντες Βουτῶν καὶ Ἀβδου θὰ παραγγεῖλει νὰ πειθαναγκάζουν τοὺς συγχωριανοὺς τους νὰ στέλνουν τακτικὰ τὰ παιδιά τους στὴ σχολή (ἀρ. 1389, 13/25 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/499, 504). Προσκαλεῖ δὲ στὸ Ἡράκλειο τοὺς δημογέροντες καὶ ἐφόρους Ρογδιᾶς γιὰ νὰ σκεφθοῦν ἀπὸ κοινού μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ὑποχρεώσουν τοὺς κατοίκους νὰ ἀποστέλλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο (ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Ρογδιά), ἀρ. 1389, 13/25 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/501).

134. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 948, 4/ 16 Ἰουλ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2- 84/ 106-107.

κλείου αξιώνει τώρα να παρέχουν οί κοινότητες στο δάσκαλο τρανά δείγματα της αγάπης τους. Θερμά τους προτρέπει ή και απαιτεί να αποστέλλουν τακτικά και ανελλιπώς στο σχολείο τὰ παιδιά τους. Τους συνιστά με ὅλη της τὴν πειθὴ νὰ ἐπιμελοῦνται ἐμπράκτως γιὰ τὴν καλὴ διατήρηση τοῦ σχολείου τους, ἔχοντας τὴ βεβαιότητα ὅτι ἀπὸ τοῦτο θὰ προκύψει ἠθικὴ ὠφέλεια ὄχι μικρὴ¹³⁵. “Μὴ μόνον λόγῳ ἀλλὰ καὶ ἔργῳ”, τονίζει¹³⁶. Ἡ ἀπόσταση πράγματι ποὺ χωρίζει τὰ λόγια τῆς ἐπιτόπιας κοινότητας ἀπὸ τὰ ἔργα της εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σταθερὰ χαρακτηριστικά της ποὺ ἀναχαιτίζουν τὴν ὁποιαδήποτε εὐοίωνη προοπτικὴ γιὰ τὶς προσπάθειες τῆς δημογεροντίας. Οἱ χωρικοὶ εἶναι καλοὶ στὶς προθέσεις καὶ χλιαροὶ ὥς κακοὶ στὰ ἔργα.

Οἱ δημογεροντίες θὰ βροῦν πολλὲς εὐκαιρίες νὰ ἐπανέλθουν στὸ θέμα. Ἡ νέα ρητορικὴ τους εἶναι πιὸ σύνθετη. Ἡ φοίτηση στὸ σχολεῖο γιὰ τὸ γονέα εἶναι συνδεδεμένη με τὴν ἐκπλήρωση ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἱερότερα καθήκοντά του, τὸ ὁποῖο τοῦ ἐπιβάλλεται ἀπὸ κάθε ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ νόμο, ἐπισημαίνει ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου. Τὸ σκότος τῆς ἀμάθειας παραμονεύει, καὶ ἂν ἀληθινὰ οἱ χωρικοὶ ἀγαποῦν τὰ παιδιά τους, θὰ θελήσουν νὰ τὰ ἐξαγάγουν ἀπὸ τὴν οὐκίτη ἀπαιδευσίᾳ στὴν ὁποία διατελοῦν, καὶ νὰ τοὺς δώσουν τὶς γνώσεις ἐκείνες ποὺ θὰ μορφώσουν τὶς καρδιές τους καὶ θὰ τὰ καταστήσουν με τὰ καλὰ παραδείγματα τῆς ἀρετῆς χρηστοὺς ἀνθρώπους καὶ καλοὺς πατριώτες¹³⁷. Ἡ συμβουλὴ τῶν δημογεροντιῶν εἶναι πατριωτικὴ. Οἱ κατὰ τόπους κοινότητες καθίστανται ὑπεύθυνες πλέον γιὰ τὴ ζημία ποὺ θὰ κάνουν στὰ παιδιά ἂν δὲν φοιτήσουν στὰ σχολεῖα¹³⁸.

Στὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου δὲν διαφεύγει ὅτι εἶναι ἀρχὴ ἀκόμη, καὶ κάθε ἀρχὴ εἶναι δύσκολη. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, παρατηρεῖ, ὅτι ὅταν οἱ κάτοικοι ἐννοήσουν τὴν ὠφέλεια ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση τῶν γραμμάτων, θὰ ἐμπνέονται ἀπὸ περισσότερο ζῆλο¹³⁹. Δὲν πρέ-

135. ΔΤΗ πρὸς Κ. Ἱερωνυμάκη κ.ἄ. ἐφοροεπιτρόπους τῆς ἐν Μεσαρᾷ ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Καλυβιανῆς, 9/21 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/393.

136. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Δαφνές), ἀρ. 1535, 4/16 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/137.

137. ΔΤΗ πρὸς Γ. Περιστεράκη (Κρουσώνα), ἀρ. 695, 5/17 Ἰουν. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-21[=71] / 111-112.

138. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 948, 4/ 16 Ἰουλ. 1874. Τὸν ἴδιο περίπου καιρὸ, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος κατηγορεῖ τοὺς γονεῖς ποὺ στεροῦν τὰ παιδιά τους ἀπὸ τὸν πνευματικὸ ἐπιούσιο ἄρτο τῆς ἐκπαίδευσης παρασκευάζοντας ἔτσι τὴ δυστυχία τους καὶ τοὺς θέτει πρὸ τῶν εὐθυνῶν ποὺ φέρουν ἀπέναντι στὸ θεὸ καὶ τὴν κοινωνία (Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τ. Η' (1873-74), Κωνσταντινούπολη 1875, σ. 197).

139. ΔΤΗ πρὸς Γ. Περιστεράκη (Κρουσώνα), ἀρ. 695, 5/ 17 Ἰουν. 1873. Οἱ δάσκαλοι οἱ ἴδιοι ἔχουν συναίσθηση τῆς σημασίας ποὺ ἔχει ὁ αἰφνιδιασμὸς τοῦ νεωτερισμοῦ. Ὁ

πει, ὑπογραμμίζει ἡ Δημογεροντία, νὰ δαπανῶνται τόσα χρήματα ἄδικα καὶ νὰ παρέρχεται ἀνώφελα ὁ πολύτιμος καιρὸς τῶν παιδιῶν.

Ἐνα μέγεθος παρατηροῦμε ὅτι ὑπεισέρχεται τώρα στὸ λόγο μὲ συχνότητα κατὰ πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι παλιότερα: ὁ χρόνος καὶ ἡ ἀπώλειά του. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς ὑπαίθρου ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ μία ἡλικία στὴν ἄλλη γινόταν σὲ ἀργὸ ρυθμὸ. Ἡ νηπιακὴ ἡλικία, ἡ παιδική, ἡ ἐφηβική, ἡ ὠριμότητα καὶ τὸ γῆρας, διαχέονταν ἡ μία στὴν ἄλλη χωρὶς ἀπότομους σταθμούς. Οἱ ἐποχὲς ἐπανερχόνταν, δίνοντας μία ἔννοια χρονικῆς ἀλλαγῆς ἀλλὰ καὶ ἐπανάληψης. Ἔτσι καὶ οἱ ἐργασίες, ποὺ εἶχαν ἡ κάθε μία τὸν καιρὸ της, ποὺ ξαναγύριζε. Ὁ χρόνος εἶχε τραγικότητα ἐφόσον συνδεόταν μὲ τὸ τέλος τῆς ζωῆς, μὲ τὸ θάνατο. Ὑπῆρχε ἡ νοσταλγία γιὰ τὰ νιάτα. Τὰ γεγονότα ἦταν μοναδικὰ καὶ ὑπῆρχαν σὲ βάθος χρόνου, ἄρα ὁ χρόνος εἶχε ἱστορικότητα. Ὁ χρόνος λοιπὸν εἶχε διαστάσεις, βάθος καὶ πλάτος, διαδοχή, τραγικότητα.

Τώρα ὁ χρόνος λογίζεται, ἴσως ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ ποτέ, καὶ ὡς ἀπώλεια, ὡς κάτι ποὺ παρέρχεται χωρὶς ἐπιστροφή¹⁴⁰. Ἡ εἰσαγωγή ἐνὸς ἀστικού θεσμοῦ ὁδηγεῖ σὲ ἀστικὸν τύπου ἐκτιμήσεις. Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ χρόνου, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς σχολικῆς ζωῆς, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος μιᾶς ζωῆς ποὺ τώρα διαφοροποιεῖται, ἀντιδιαστέλλομενη πρὸς τὸ μονόδρομο τῆς ἀγροτικῆς, μιᾶς ζωῆς χρονικὰ ὀριοθετημένης μὲ ζωηρότερες τομές, ὅλα τούτα διασυνδέονται μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ ἀντίστοιχα τῆς σπατάλης τοῦ χρόνου, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πολυτίμου τοῦ χρόνου, τοῦ χρόνου ὡς ἀξίας καὶ ὡς μέτρου. Ἡ φαινομενικὴ ἀκίνητοια τοῦ χρόνου ἀνατρέπεται, ὁ

Περιστερᾶκης, π.χ., μὲ τὴ σειρά του, ἀναπαράγοντας τὸ ἐπιχείρημα τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου, παρατηρεῖ ὅτι μόνο ὁ χρόνος καὶ ἡ φιλόστοργη ἐπιμονὴ τῆς θρησκευτικῆς ἀρχῆς θὰ συντελέσουν στὴν ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ “ἀναμόρφωση” τῶν χωρικῶν (Γ. Περιστερᾶκης (Κρουσῶνας) πρὸς ΔΤΗ, 16/ 28 Ἰουλ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 73/ 590).

140. Στὴν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα τοῦ 1825 ὁ Γρηγόριος Δικαῖος, ὡς Ὑπουργὸς Ἑσωτερικῶν, ἀναφέρεται σὲ διάταγμά του στὴν ἀπώλεια τοῦ χρόνου: “διὰ νὰ μὴ κατατρίβωσιν... οἱ νέοι ἀνωφελῶς τὸν πολύτιμον καιρὸν τῆς ἡλικίας των”, παρατηρεῖ, ἐνῶ λίγο παρακάτω ἐπαναλαμβάνει: “διὰ νὰ μὴν καταναλίσκεται εἰς μάτην ὁ πολυτιμότερος καιρὸς τῆς νεότητος” (Α. Δημαρᾶς, ὁ.π., σσ. 12-13). Ὁ Ὁδηγὸς Ἀλληλοδιδασκτικῆς ποὺ συντάσσει τὸ 1850 ὁ Ἰω. Κοκκώνης προβάλλει ἰδιαίτερος πιεστικὰ τὸ θέμα τοῦ σχολικοῦ χρόνου (Α. Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 133). Στὴν Κρήτη τοῦ 1850 καὶ 1860 ἡ ἔκφραση γιὰ τὸ πολύτιμο τοῦ χρόνου χρησιμοποιεῖται σποραδικά (βλ. Ν. Τσιριντάνης, ὁ.π., σ. 81). Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σχόλιο τοῦ Λεωνίδα Γεωργιάδη Λογίου, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ καθὼς χάνει τὰ πανεπιστημιακὰ του μαθήματα τοῦ ἔτους 1862: “Ἐπρόκειτο περὶ καταναλώσεως χρόνου, τοῦ πρωτίστου τούτου καὶ θεμελιώδους κεφαλαίου πάσης ἀνθρωπίνης προόδου”. “Ὁ χρόνος”, ἐπανερχεται ὁ Γεωργιάδης, “εἶναι τὸ α' καὶ οὐσιωδέστατον κεφάλαιον πάσης ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς προόδου πάσης (;) ζωῆς” (Λεωνίδας Ἰ. Γεωργιάδης (Ἀθήνα) πρὸς Ἀ. Φ. Παπαδάκη (Ἀθήνα), 22 Ἰουν./4 Ἰουλ. 1862: ΑΔΤΗ, κα. 2.4-1/8).

χρόνος δίδει την έντύπωση ότι διαβαίνει γοργά, πιέζει. Δημογεροντίες¹⁴¹ και δάσκαλοι¹⁴² κραδαίνουν τώρα την έννοια της σπατάλης του για να δημιουργηθεί ένα αίσθημα πίεσης, για να αποφευχθούν οι αλληπάλληλες αναβολές.

Πώς εκτιμάται γενικά η κατάσταση με δεδομένες τις συνθήκες που εκτέθηκαν παραπάνω; Εκφέρει τη γνώμη του ο έγκυρότερος ίσως πληροφοριοδότης της Δημογεροντίας Ήρακλείου σχετικά, το ανώτερο διδακτικό προσωπικό των πόλεων, το έμπειρο και συχνά ήλικιωμένο, που την αντιπροσωπεύει στις δημόσιες εξετάσεις των χωριών. Από την απόδοση των μαθητών, ή οποία φυσικά επηρεάζεται από ποικίλες παραμέτρους, οι εξεταστές αυτοί καλούνται να διαχωρίσουν, μέσα από όλες τις δυνατές διαθλάσεις, την ικανότητα ή μη του δασκάλου και των παιδιών, όπως και τη δεκτικότητα ή μη του περιβάλλοντος. Περιγράφοντας το φαινόμενο της θετικής ή αρνητικής ανταπόκρισης του πληθυσμού, το οποίο ήδη έχουν συλλάβει και περιγράψει οι δάσκαλοι, οι εξεταστές προσπαθούν με τη σειρά τους να το ερμηνεύσουν.

Οι εξεταστές διαπιστώνουν μία ανομοιογενή κατάσταση στα μέρη που στέλνονται. Φέροντας οι ίδιοι τη σφραγίδα της “αποστολής” καταγράφουν τις καταστάσεις συναισθηματικά φορτισμένοι, όπως και οι δάσκαλοι. Τα όσα θα δούν άλλοτε θα τους ενθαρρύνουν¹⁴³, άλλοτε θα τους οδηγήσουν σε

141. Βλ. π.χ. ΔΤΗ προς δημογέροντες, ιερείς και εφόρους (Πατινίδης), 2031, 25 Οκτ./ 6 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 959.

142. Βλ. πιο πάνω, υποσ. 127 και Ζ. Πασχάλης (Αβδού) προς ΔΤΗ, 18/30 Αύγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389.

Αναφορά στο χρόνο, αλλά από την ίδια την κοινότητα ή από μεμονωμένα μέλη της, έχουμε στην περίπτωση της Γέργερης, το 1874 και το 1881, όπου ζητείται αντικατάσταση του δασκάλου για να μην χάνεται ο πολύτιμος χρόνος των παιδιών τους (Μιχ. Στεφαννάκης (Γέργερη) προς Χ. Αργυράκη (Ήράκλειο), 23 Σεπτ./5 Οκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-86/749. Δημογέροντες, πρόκριτοι και έφοροι (Γέργερη) προς Τμηματική Έφορία Ήρακλείου, 25 Σεπτ./7 Οκτ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 4/ 226). Παρόμοια ή περίπτωση του Αβδού στα 1880 (Ίερείς, δημογέροντες και έφοροι (Αβδού) προς Έμμ. Ξανθουδίδη (Ήράκλειο), 17/29 Αύγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/385). Η δημοτική έφορία Χάρακα, στα 1881, παρακινεί την Τμηματική Έφορία Ήρακλείου να τοποθετήσει δάσκαλο στο χωριό Αχεντριάς “λαμβάνουσα υπ’ όψιν ότι ο καιρός προχωρεί και οι μαθηταί καταστρέφωσι την πολύτιμον ταύτην εποχήν των” (22 Νοεμ./4 Δεκ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 4/ 508).

143. Στα 1874 ο εξεταστής Απ. Στεφανίδης αναφέρεται στη φιλομουσία κατοίκων και εφόρων των Ανωγείων Καινουρίου (Α. Στεφανίδης (Ήράκλειο) προς ΔΤΗ, 15/27 Αύγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/256). Αναφορά στη συνηθισμένη άκρα φιλομουσία των κατοίκων στην κωμόπολη της Πόμπιας κάνουν οι εξεταστές Κοιλιαράκης, Στεφαννάκης και Στεφανίδης, διαπιστώνοντας ωστόσο ότι κινδυνεύει να υπονομευθεί από τη δυσαρέσκεια προς το δάσκαλο (Στ. Μαρκόπουλος κ.ά. (Ήράκλειο) προς ΔΤΗ, 28 Αύγ. / 9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2 / 263-266). Στα 1874 στη Γέργερη, κατά τις δημόσιες εξετάσεις προσέρχονται για να εμπυχώσουν τη σχολή με την παρουσία τους οι αρχές, ένα πλήθος “φιλομούσων και φιλοκάλλων ακροατών”, οι ιερείς και πρόκριτοι του χωριού αλλά όχι οι έφοροι

διαπιστώσεις καὶ αἰσθήματα παρόμοια μὲ τῶν δασκάλων¹⁴⁴, Ἄλλοι ὑπάρχει προθυμία γιὰ τὰ γράμματα, καὶ αὐτὸ συμβαίνει σὲ μέρη κυρίως κοντὰ στὶς πόλεις, μὲ πληθυσμὸ κάποιου μεγέθους¹⁴⁵, ἀλλὰ καὶ σὲ μέρη ποὺ γιὰ ἀπροσδιόριστους λόγους δείχνουν μία θετική ἀνταπόκριση πρὸς αὐτὰ¹⁴⁶. Σὲ ἄλλα μέρη οἱ κάτοικοι τὰ ἀντιμετωπίζουν μὲ ψυχρότητα¹⁴⁷. Ἄλλα χωριὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι θὰ ἐξελιχθοῦν στὸ μέλλον. Οἱ τόποι δημιουργοῦν τὴν παράδοση ποὺ θὰ τοὺς συνοδεύσει ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν. Τὰ ἔντονα χαρακτηριστικά τους, ἡ ροπή ἢ ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὰ γράμματα, συνήθως μένουν σταθερὰ μέσα στὸ χρόνο, ἂν καὶ οἱ σχετικές κυμάνσεις δὲν λείπουν¹⁴⁸.

Ὁ Νέστωρ τῶν κρητικῶν δασκάλων καὶ Διευθυντῆς τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Ἡρακλείου Νικόλαος Παρασυράκης, σταλμένος στὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες, ἀναφέρεται στὸν “πρὸς τὴν παιδείαν ὀργανισμὸν τῶν κατοίκων, ἐφ’ οὗ κυρίως ἐδράζεται τὸ ὅλον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως οἰκοδόμημα”¹⁴⁹. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς περιοδείας του κάνουν τὸν Παρασυράκη νὰ αἰσιοδοξεῖ: “Τοιαύτη τις, κύριοι, ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῶν χωρίων εἰς ἃ μετέβην, περὶ ἧς ἂν σύντονος καὶ ἔγκαιρος πρόνοια ληφθῇ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν ὅτι συμπορευόμεθα τὸ καθ’ ἑαυτοὺς τῷ πολιτισμῷ καὶ ταῖς ἀνάγκαις τοῦ παρόντος αἰῶνος”¹⁵⁰.

τοῦ σχολείου οἱ ἑποῖοι “εἶχον ἀγοράσει ἄγρον” (Στ. Μαρζαβετάκης (Ἀμπελούζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 211).

144. Βλ. π.χ. Κωνστ. Δρακάκης (Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-98/873· Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 25 Αὐγ. /6 Σεπτ. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2-121/92-93.

145. Τοῦτο συμβαίνει π.χ. στὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες, στὸν Ἅγιο Μύρωνα καὶ στὴν Πόμπια (Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/368-369). Πβλ. πιὸ πάνω, σσ. 95-97 καὶ σ. 99, ὑποσ. 67.

146. Παράδειγμα, τὸ Ἀβδού.

147. Παράδειγμα τὸ Καστέλι Πεδιάδος καὶ ἡ Ἀνώπολη (Ἀντ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 11/23 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/451-452).

148. Σταθερὰ στὴν ἔλλειψη προόδου φαίνονται νὰ εἶναι π.χ. τὰ Πιτσιδία. Παράδειγμα ταλάντευσης: ἡ Πόμπια καὶ τὸ Τυμπάκι. “Περὶ δὲ τοῦ Τυμβακίου τί πρῶτον καὶ τί τελευταῖον νὰ εἴπωμεν; πᾶν κωμικὸν ἐπείσῳδιον ὅπερ δύναται νὰ συμβῇ ἐν ὄχλῳ ἀμαθεστάτῳ συνέβη καὶ ἐνταῦθα. Πρῶτον μὲν διὰ τὴν ἀμάθειαν καὶ σκαιότητα τῶν κατοίκων, εἶτα δὲ ἐνεκεν ἀδεξιότητος τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι αὐτοὺς”. Ἀπὸ τοὺς 100 μαθητὲς ποὺ ὑπολογιζόταν ὅτι θὰ παρουσιάζονταν γιὰ ἐξέταση παρουσιάστηκαν οἱ 11, ἀναφέρεται (Α. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186). Κι ὁμῶς στὰ 1874 οἱ ἐξεταστὲς εἶχαν σχηματίσει τὴ γνώμη ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ ἔδειχναν πραγματικὸ ζῆλο γιὰ τὰ γράμματα (Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874. Βλ. καὶ πιὸ πάνω, σσ. 92, 93).

149. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 368-369.

150. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη εἶναι ἡ ἀποψη ποὺ σχηματίζουν γιὰ τὴν κατάσταση τῆς παιδείας οἱ ἐξεταστὲς τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης σὲ περιοδεία τους τὸ 1876 στὰ χωριὰ τῆς Μεσαρᾶς: “ὄντως ἡ τῶν ἡμετέρων σχολείων ἐλλεινὴ κατάσταση μέχρι δακρύων κινεῖ πάντα ἀληθῆ πατριώτην!”, διαπιστώνουν¹⁵¹. “Ἀμα ἀπομακρυνθεὶς τοῦ Μαλεβυζίου ἀνέπνευσα ἀπονώτερον”, ὁμολογεῖ ὁ Μιχελιδάκης τὸ 1875¹⁵². Στὸ μέσο, ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἀμβρόσιος Κασσάρας, ἀντιπρόσωπος στὶς ἐξετάσεις Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης στὰ 1872, ἀναφέρει: “Ἡ ἐφετινὴ διανοητικὴ μόρφωσις τῶν φιλτάτων τέκνων τῆς πατρίδος ἐν ταῖς τέτταρσι τῶν ρηθεισῶν ἐπαρχιῶν σχολαῖς... ὑπῆρξεν ἐν γένει παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν στάσιμος, ἵνα μὴ εἴπω καὶ ὀπισθοδρομικὴ”¹⁵³.

Ἐνθαρρυντικὴ γιὰ τὰ γράμματα ἐνδειξη, στὰ 1876, τὸ ὅτι, ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἀντ. Μιχελιδάκης, “ἡ... τῶν φοιτῶντων μαθητῶν πληθὺς εἶναι, ἀν μὴ ὑπερβολικὴ, τοῦλάχιστον ἱκανὴ καὶ ἀνάλογος πρὸς τὴν τῶν χωρικῶν μας ἐνεστῶσαν ἀνάπτυξιν”, ἀν καὶ οἱ ἀπουσίες τῶν μαθητῶν, ὅπως καὶ ἡ ἀνεπαρκὴς ἀνταπόκριση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς ἐλλείψεις τῶν σχολείων, συνεχίζονται¹⁵⁴. Ἀς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ὁ Μιχελιδάκης εἶναι ἐκεῖνος ποὺ εἶχε ἐπισημάνει τὴ σημασία τῆς φοίτησης ὡς δείκτη τῆς φιλομουσίας τοῦ πληθυσμοῦ¹⁵⁵. “Μόνος ὁ χρόνος ὡς ἐγὼ φρονῶ”· θὰ ὑποστηρίξει ὁ ἴδιος, “θὰ ἐφεύρη τὸ κατάλληλον φάρμακον”¹⁵⁶. Κάτω ἀπὸ τὶς ἀπουσίες κρύβεται ἡ ἀμάθεια, θὰ ὑποστηρίξει ἓνας ἐλληνοδιδασκαλὸς¹⁵⁷, ἐνῶ ἓνας ἐξεταστής, παρακολουθώντας τὰ πράγματα ἀπὸ τὸ πιὸ ὀπισθοδρομικὸ ὡς πρὸς τὴν παιδεία διαμέρισμα, προβλέπει ὅτι “ἡ ἀφιλομάθεια τῶν πλείστων, ὁ ἐγωισμὸς τῆς ἀπαι-

109/ 188-193. Παρόμοια διατυπωμένη καὶ ἡ γενικευτικὴ δήλωση τῆς Ἐφορίας Σχολείων Ἡρακλείου ὅτι ἡ ἀνταπόκριση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης στὰ γράμματα εἶναι ἐφάμιλλη μὲ τῶν λοιπῶν ὁμογενῶν (πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον, ἀρ.83, 29 Ἰαν. /10 Φεβρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 92/ 39-49).

151. Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ.Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876.

152. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378.

153. Ἀμβρ. Κασσάρας (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/454.

154. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς Μητροπολίτη, 2/14 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/203.

155. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 100.

156. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875.

157. Ἀμβρόσιος Ραφαηλίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 21 Αὐγ. /3 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Αὐγ. 1876.

δευσίας καὶ ἡ ἀσυμφωνία τοῦ ρωμαίικου μέγιστα παρεμβληθήσονται προσκόμματα”¹⁵⁸.

* * *

Μελετώντας τὴν ὑποδοχὴ πού ἐπεφύλαξε ἡ χριστιανικὴ κοινωνία τῆς ἀγροτικῆς Κρήτης στὰ γράμματα, καθὼς αὐτὰ εἰσάγονται στὸ χῶρο τῆς, καταγράψαμε στὴν οὐσία μία ἀντίδραση αὐτόματη, τοῦ βραχείου χρόνου. Ἀντίδραση ἡ ὁποία ὥστόσο προέκυπτε ἀπὸ μία θεώρηση πραγμάτων διαμορφωμένη μέσα στὸ μακρὸ χρόνο. Ἡ ἀντίδραση αὕτὴ φέρει ἀποτυπωμένη ὅλη τὴν ὁρμή, τὴν τραχύτητα τῆς πρώτης ἀντιμετώπισης. Ἐντελῶς ἐλλεῖπει ἀπὸ αὐτὴν ἡ ὁποία ἀπάλυνση τῶν θέσεων θὰ ἐπέλθει μὲ τὴν τριβὴ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἐξελίξεων.

Ἡ κοινωνία πού δέχεται τὴν πρόκληση τῆς σχολικῆς φοίτησης δὲν εἶναι ἓνα ὁμοιογενὲς σύνολο ὡς πρὸς τὶς ἀντιλήψεις πού ἀναπτύσσει γύρω ἀπὸ τὰ θέματα πού τὴν ἀφοροῦν. Εἶναι διαφοροποιημένη ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνταπόκρισή της στὰ διάφορα ἐρεθίσματα, τὴν ὁποία θὰ ἦταν λάθος ἂν ἱσοπεδώναμε μὲ γενικεύσεις, ἐκλαμβάνοντας τὴν ὡς ἐνιαία. Τὸ σχολεῖο καθ’ ἑαυτὸ δὲν ὑπῆρξε γιὰ τὸ χριστιανικὸ πλῆθος τῆς Κρήτης ἓνα πρωτογενὲς αἷτιο διαφοροποίησης καὶ ἀντιθέσεων. Δὲν ἐτέθη θέμα ἂν ἔπρεπε νὰ λειτούργησιν ἢ ὄχι: ὡς πρὸς αὐτὸ ὑπῆρξε ἀπόλυτη ὁμοφωνία. Δευτερογενῶς ὥστόσο τὸ σχολεῖο, ὅπως κατεξοχὴν τὰ μεγέθη ἐκεῖνα πού ἔχουν προέκταση καὶ στὸ χῶρο τῆς ἰδεολογίας, φέρνει στὴν ἐπιφάνεια ὅλην τὴ ποικιλία τῶν διαφορετικῶν βαθμῶν ἀνταπόκρισης, τῶν τάσεων καὶ ἀντιθέσεων πού μποροῦν νὰ ἀνακύψουν.

Ἔτσι, θὰ παρακολουθήσομε νὰ συνυπάρχει τὸ φαινόμενο τῆς ἐγγραφῆς στὸ σχολεῖο καὶ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὴν ἐγγραφή, τῆς φοίτησης ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπουσιῶν, τῆς ἀνέγερσης τοῦ σχολικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς ἐγκατάλειψής του σὲ ἐρείπιο, τῶν ἐμποδίων πού παρεμβάλλονται στὸ δρόμο τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ σχολείου καὶ ταυτόχρονα τῆς λαχτάρας γιὰ μία ὁμαλὴ σχολικὴ ζωὴ καὶ τῆς φροντίδας γιὰ τὴν ἀπόκτηση Ἑλληνικῶν Σχολῶν. Ἡ γενικὴ τάση πού ἐκφράζει τὸ κρητικὸ πεδίο, τὸ κύμα πού ταξιδεύει μέσα σ’ αὐτό, θὰ πρέπει νὰ νοηθοῦν ὡς σαφῶς θετικὰ πρὸς τὰ γράμματα. Δὲν πρέπει νὰ περάσει ἀπαρατήρητο τὸ σχόλιο τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας γιὰ τὴν ἰσχυρὴ ροπὴ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ πόλεων καὶ ὑπαίθρου πρὸς αὐτά¹⁵⁹. Μαρτυρία πού στηρίζει ἄλλωστε πολλαπλῶς ἡ μελέτη τῶν πηγῶν.

Οἱ Χριστιανοὶ χωρικοὶ ὑποδέχονται τὰ σχολεῖα ἀλλὰ ζυγιάζουν τὰ

158. Στ. Ματζαπετάκης (Ἀμπελοῦζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874.

159. Βλ. πρὸ πάνω, σ. 98.

γράμματα την εποχή στην οποία επικεντρωνόμαστε. Δηλώνουν με τη στάση τους, ταυτόχρονα, μία κατάφαση και μία άρση, μία αναίρεση της κατάφασης. Τò διχασμό αυτόν τόν παρακολουθήσαμε παραπάνω διαπιστώνοντας τις αντιθέσεις που συνυπάρχουν. Ἡ ὑπαιθρος δὲν ἔχει δεῖ ἀκόμη τὸ πρακτικὸ καλὸ τῶν γραμμάτων. Ἡ πληροφόρησή της στηρίζεται ἀκόμη σὲ ἓνα θεωρητικό, ἀφηρημένο σχῆμα, πὺ ἴσως δὲν προσλαμβάνει εὐκόλα.

Ἡ θέρμη τῆς ἀρχικῆς ὑποδοχῆς ὑποχωρεῖ ὅταν φθάσει ἡ στιγμή τῆς συμμετοχῆς στὸ ἔργο. Ἡ συμμετοχή αὐτὴ σημαίνει βασικά τὴν ὑποχρέωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ νὰ στείλει τὸ παιδί του στὸ σχολεῖο ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ δεχτεῖ νὰ ἀποστερηθεῖ ἀπὸ δωρεὰν βοηθητικὰ χέρια. Μπροστὰ σὲ μία παρόμοια ἀπόφαση οἱ γονεῖς δίδουν προτεραιότητα στὸν ἑαυτὸ τους, στὸ σύνολο τοῦ φάσματος τῶν οἰκιακῶν τους ἐργασιῶν συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν παραμικρότερων, ἀκόμη καὶ στὸ κενό, τὴν ἀπουσία δηλ. ὅποιουδήποτε ἔργου ἢ λόγου πὺ νὰ αἰτιολογεῖ τὴ συγκράτηση τοῦ παιδιοῦ. “Διὰ τὰ γράμματα δὲν χάνομεν τὸν κόπον μας”, εἶδαμε ὅτι ἀναφέρουν οἱ χωρικοί¹⁶⁰.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ βιοτικὲς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας εἶναι βασικὴ αἰτία τῆς συγκράτησης τοῦ παιδιοῦ στὸς κόλπους της. Εἶναι σαφές ὅμως ὅτι οὔτε οἱ οἰκονομικοὶ οὔτε οἱ σιγαστρακοὶ λόγοι ἐρμηνεύουν τὸ φαινόμενο. Ἡ συγκράτηση τοῦ παιδιοῦ ὀφείλεται παράλληλα στὴ δύναμη μιᾶς συνηθείας μὲ βαθειὰς ρίζες στὸ χρόνο, τὴν ὁποία ἀδυνατεῖ νὰ ἀνατρέψει ἓνα νεοεισερχόμενο καὶ ἐλλιπῶς ἐδραιωμένο μέγεθος: πράγμα πὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ ὅτι ἔχομε νὰ κάνομε μὲ θέμα συμπεριφορᾶς, θέμα νοοτροπίας.

Ἡ νοοτροπία αὐτὴ ἐκφράζει ἀδράνεια, ραθυμία καὶ κάποτε ἀδιαφορία. Τὸ ἀποτύπωμα τῆς κληρονομιάς πολλῶν χρόνων. Ἐκφράζει μιὰ ἄρνηση τοῦ πληθυσμοῦ νὰ ἀλλάξει ὅ,τιδήποτε τὸν βόλευε, μιὰ ἄρνησή του νὰ πορευθεῖ διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι εἶχε συνηθίσει, ἀκόμη καὶ μιὰ ἄρνησή του νὰ ἀποδεχθεῖ ὅτι ὑστεροῦσε σὲ κάτι: αὐτὸ πὺ οἱ ἐξεταστὲς ὀνόμασαν ἐγωισμό τῆς ἀπαιδευσίας¹⁶¹. Ἡ ἀλλαγὴ θὰ προσκρούσει στὸ ὅτι ἡ καινοτομία θὰ δημιουργήσῃ ἀνομοιομορφία, ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφία τοῦ πλήθους. Θὰ προσκρούσει στὴν ἀντίσταση τοῦ μακροῦ χρόνου καὶ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ, τῆς μάζας: δύναμη μὲ τὴν ὁποία ὁ πληθυσμὸς συνδέεται μὲ ἰσχυροὺς συνεκτικούς δεσμούς. Δὲν θὰ προσκρούσει ὅμως σὲ ἀντίσταση πρὸς τὰ γράμματα καθ'ἑαυτά. Ὁ ἀγροτικὸς κόσμος δὲν ὀρθώνει τείχη γιὰ νὰ περιχαράκωσῃ τὸν παλαιὸ κόσμο ἀξιῶν πὺ ἀπειλεῖται προκειμένου νὰ διατηρήσῃ τὴν αὐταξία του. Ἀπὸν πλήρως ἀπὸ τὴ σκηνὴ καὶ ὁ σκοταδισμός.

160. Βλ. πὺ πάνω, σ. 101.

161. Βλ. πὺ πάνω, σσ. 122-123.

Γιὰ νὰ ξεπεραστοῦν οἱ παραπάνω ἀναστολές καὶ ἀντιστάσεις θὰ χρειαστεῖ ὄχι μόνο ἡ ἐπικράτηση μιᾶς νέας λογικῆς πραγμάτων, ὄχι μόνο ἡ καταξίωση τοῦ σχολείου, ἀλλὰ καὶ μία ἄλλη μακρόχρονη διαδικασία: ἡ μετάβαση σὲ μία νέα νοοτροπία. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς συνήθειας ἀπὸ μία ἄλλη. Χρειάζεται χρόνος, ὅπως ἔλεγε ὁ Μιχελιδάκης, καὶ ὄχι μόνο¹⁶².

Γιὰ τοὺς λόγιους κρητικούς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 δὲν ἦταν πρωτότυπη ἡ σκέψη ὅτι ἡ νέου τύπου καλλιέργεια ποὺ προσέφερε τὸ σχολεῖο γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ χρειάζεται χρόνο. Ἐξάλλου, οὔτε ἡ σκέψη ὅτι ἡ καλλιέργεια δημιουργοῦσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή της τοὺς ἦταν ξένη. Ἐκεῖ ὅπου ἀπὸ παλιά ὑπῆρχε σχολεῖο ἐκεῖ ἡ ἀποδοχὴ τῶν γραμμάτων, στὴ νέα αὐτὴ φάση, ὑπῆρξε ἀπρόσκοπτη, ἡ τουλάχιστον συνάντησε τὰ λιγότερα δυνατὰ προσκόμματα. Δὲν χρειάστηκε κάποια διαδικασία καταξίωσης. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε νὰ συμβαίνει καὶ ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμοῦ καὶ εὐκολία ἐπαφῆς μὲ τὰ κέντρα. Στὸ μεγαλύτερο μέρος ὥστόσο τῆς κρητικῆς ὑπαίθρου δὲν συνέτρεχαν συνθῆκες ὅπως οἱ παραπάνω. Ἀπομόνωση, ἀπουσία σχολικῆς παράδοσης, ἔλλειψη ἐγγραμμάτων συχνὰ ὀλοκληρωτικὴ, ἐσωτερικὲς τριβές, ἐνασχόληση μὲ τὴ γῆ καὶ τὸν πόλεμο ἦταν ὁ κανόνας.

Γιὰ τὶς περιοχὲς αὐτὲς ὁ χρόνος ποὺ θὰ μεσολαβήσει θὰ καταδείξει ἂν τὰ γράμματα εἶναι ἀξία ἢ ἀπαξία. Θὰ κάμει τοὺς ἀνθρώπους νὰ συνηθίσουν μὲ ἰδέες καὶ μὲ καταστάσεις νέες, θὰ ἀποσαφηνίζει πράγματα ποὺ λάνθαναν στὸ ἀρχικὸ στάδιο, θὰ κάμει τὰ σημάδια τῶν καιρῶν πιὸ εὐκόλα ἀναγνώσιμα. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου “ὁ ἐγωισμὸς τῆς ἀπαιδευσίας” θὰ ὑποχωρήσει, δίνοντας κάποιο ἔδαφος στὴν ἐλαστικότητα, ποὺ μὲ τὴ σειρά της θὰ κάμψει τὴ “φυγομάθεια” καὶ τὴν “ἀφιλομουσία” τοῦ χωρικοῦ πληθυσμοῦ, ὅρους μὲ τοὺς ὁποίους ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου ἀπέδωσε ἓνα πιὸ σύνθετο σύνολο ἀντιδράσεων.

Ὁ ἀγροτικὸς κόσμος, παράλληλα, θὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ σχολείου παρακολουθώντας τὰ δικά του παιδιά νὰ ἀποφοιτοῦν ἀπὸ τὰ νεοϊδρυμένα σχολεῖα μεγαλωμένα σύμφωνα μὲ μία νέα θεώρηση, ἔχοντας διδαχθεῖ “τὰ πρὸς τὸν θεὸν των καθήκοντα, τὰ πρὸς ἡμᾶς [τοὺς γονεῖς] καὶ τὰ πρὸς τὸν πλησίον των”¹⁶³. ἔχοντας ἐπίσης τεκμηριώσει θεωρητικὰ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ ποὺ σὰν ἀπὸ ἐνστικτο μέχρι τότε ὑπηρετοῦσαν. Ἡ προβαλλόμενη εἰκόνα τοῦ ἔθνους θὰ φθάσει γιὰ πρώτη φορὰ τὶς ἐσχατιές τῆς περιφέρειας, μέσω τοῦ σχολικοῦ δικτύου, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν κεντρικῶν δημογεροντιῶν, ποὺ τὰ χρόνια αὐτὰ δροῦν ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους φορεῖς τῆς ἐθνικῆς ἰδέας. Καθηγητὲς καὶ δάσκαλοι θὰ προσπαθήσουν μὲ

162. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 122.

163. Ἱερέας Παπὰ Δημήτριος κ.ἄ. (Γεράκι) πρὸς Τμηματικὴ Ἐφορία Ἡρακλείου, 21 Ὀκτ./2 Νοεμ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4-4/387.

ὅλες τους τὶς δυνάμεις νὰ ἀφυπνίσουν τὸν ἔρωτα γιὰ τὴν παιδεία, ἀποδύομενοι ἕναν “πνευματικὸν ἀγώνα, ὑπὲρ οὗ ἅπαντες ἐκ καθήκοντος, καὶ ἵνα μὴ προδόται τῆς πατρίδος ἡμῶν καταλογισθῶμεν ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι, ἀγωνιζόμεθα”¹⁶⁴.

Ἀναφερθήκαμε παραπάνω στὰ σημάδια τῶν καιρῶν. Τὰ σημάδια αὐτὰ μέσα στὰ δέκα χρόνια ποὺ χωρίζουν τὸ 1870 ἀπὸ τὸ 1880 πυκνώνουν ἐντυπωσιακά. Στὴ δεκαετία αὕτὴ ἐπιστρέφει στὸ νησί μιὰ γενιὰ ὁλόκληρη ἀνθρώπων ποὺ μαζικὰ τὸ εἶχε ἐγκαταλείψει μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866: εἶναι ἡ “νέα γενεά” ποὺ οἱ κρητικοὶ εὐαγγελίζονταν ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ 1850¹⁶⁵. Εἶναι ἐπίσης “ἡ νεαρὰ γενεά”. Ἡ γενιὰ αὕτὴ ἔχει φοιτήσει στὰ σχολεῖα τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας, καὶ φέρει μαζί της τοὺς πρώτους Χριστιανοὺς γιατροὺς, δικηγόρους καὶ καθηγητές, σπουδαγμένους στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, οἱ ὅποιοι καὶ ἐγκαθίστανται στὶς τρεῖς μεγάλες πόλεις τοῦ νησιοῦ. Ὡς ἀντιπρόσωποι στὸ κρητικὸ κοινοβούλιο, οἱ νεαροὶ ἐπιστήμονες αὐτοὶ εὐκόλα παίρνουν τὸ προβάδισμα ἀπὸ τοὺς ἀμόρφωτους Μουσουλμάνους συναδέλφους τους, ἐνῶ στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1877-1878 διαδέχονται στὴν ἀρχηγία τοὺς παλαιότερους ἀγωνιστές. Τὸ πρότυπο τοῦ μορφωμένου ἀτόμου τώρα ἐδραιώνεται καὶ ταξιδεύει ἀκόμη καὶ στὰ μακρινὰ μέρη τοῦ νησιοῦ, διαορηγνύοντας τὴν ἀπομόνωσή τους¹⁶⁶.

Τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο παρακολουθεῖ ταυτόχρονα τὴν προμοδότηση τῶν τουρκικῶν γραμμάτων ἀπὸ τὴν Πύλη, κυρίως ὡς ἀντιστάθμισμα ἐναντὶ τῆς δικῆς του ἐπιρροῆς, ποὺ ἔχει ἰσχυροποιηθεῖ μετὰ τὴ Συμφωνία τῆς Χαλέπας τὸ 1878¹⁶⁷. Παρίσταται μάρτυρας τῆς ἀπροθυμίας τοῦ μουσουλμανικοῦ στοιχείου νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν πρόσκληση αὕτὴ τῆς Πύλης, καὶ τῆς στροφῆς του πρὸς τὰ μυστικιστικὰ κινήματα τῆς περιόδου¹⁶⁸. Μὲ τὴν ἰδιαίτερη συναισθηματικὴ φόρτιση τοῦ ἀλύτρωτου ἀντιλαμβάνεται ἀκόμη πιὸ ἀνάγλυφα ὅτι τὰ γράμματα, ποὺ ἐκεῖνο μὲ τόσο ἐνδιαφέρον καλλιέργησε σὲ συνθήκες ἀντίξοες, τὸ ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τοὺς Τούρκους

164. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/ 188-193.

165. Πβλ. Ν. Τσιριντάνης, ὁ.π., σ. 28.

166. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, ὁ.π., σσ. 103-105, 276.

167. Ἡ προμοδότηση αὕτὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ χειρισμοὺς διάφορων πόρων ἐπὶ τόπου, ἔχει ὡς συνέπεια νὰ διαθέτουν οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Κρήτης, ποὺ ἀριθμητικὰ ἦταν τὸ 1/4 τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ, περίπου τὰ διπλάσια κονδύλια ἀπ’ ὅ,τι οἱ Χριστιανοὶ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους (Sandwith πρὸς Granville, 15/27 Ἰαν. 1883: Public Record Office, Foreign Office 78/353, φφ. 70-88).

168. Patrimonio πρὸς de Broglie, ἀρ. 13,1/13 Ὀκτ. 1873: Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Politique des Consuls/Turquie, La Canée 8, φφ. 76-81· καὶ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, ὁ.π., σσ. 94-95.

καὶ τὸ συνέδεαν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ ἐλεύθερα κράτη τῆς Εὐρώπης, πού τὰ καλλιεργοῦσαν. Ἡ ἀπόσταση ἢ ὅποια τὸ χώριζε ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἐλευθερία μὲ αὐτὰ μίκραινεν. Ἐνα ἀντιθετικὸ ζεῦγος ἀναδυόταν καθαρὰ: γράμματα καὶ ἐλευθερία, ἀμάθεια καὶ δουλεία. Γιὰ τὴ χριστιανικὴ κοινότητα ἢ παιδεία ἀπέβαινε ὄπλο καὶ συνάμα στοιχεῖο πού τὴν διαφοροποιοῦσε ἀπὸ τὸν κυρίαρχο. Μαζί μὲ τὸ ἐθνολογικόν, καὶ ἡ αἴσθησις τῆς διαφορετικότητος· ἐπιπροσθέτως, ἡ αἴσθησις τοῦ περιούσιου λαοῦ.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1880 ἡ εἰκόνα πού προβάλλει ἡ ὑπαιθρος γιὰ τὸ σχολεῖο διαφέρει ἤδη σὲ βασικά σημεῖα τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ. Ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν οἰκογένειες πού δὲν ἐγγράφουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο καὶ ἀκόμη περισσότερες πού τὰ ἀποσύρουν ἀπὸ αὐτό. Οἱ ἀπουσίες συνεχίζονται ἀμείωτες¹⁶⁹. Πολλαπλάσιες εἶναι ὅμως οἱ αἰτήσεις γιὰ νὰ ἰδρυθοῦν σχολεῖα καὶ μεγάλη ἡ ἐπιμονὴ τῶν χωριῶν σχετικά. Ἡ διεύρυνση τῶν πόρων πού εἶναι ἀφιερωμένοι στὴν ἐκπαίδευση συντελεῖ ὥστε οἱ Χριστιανοὶ νὰ διατυπώνουν μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία τὶς εὐχές τους στὸ θέμα αὐτό. Οἱ δημογεροντίες διαπιστώνουν τὸ ζῆλο τῶν χωρικῶν γιὰ τὰ γράμματα¹⁷⁰, καὶ “τὴν μετὰ τοῦ δημοδιδασκάλου τῶν ἄκρων ἀγάπην καὶ ἀμοιβαιότητα”¹⁷¹. Τὰ παιδιά φοιτοῦν “μετὰ μεγίστης ἀφοσιώσεως”¹⁷².

Ὁ ὅρος “παχυλοτάτη ἀμάθεια” εἶναι στὴν ἡμετέσια διάταξη τώρα στὰ χωριά, ἐνῶ κυκλοφορεῖ καὶ ὁ ὅρος “βορβορὸς τῆς ἀμαθείας”. Στὰ 1881 ἡ Γενικὴ Συνέλευσις, ψηφίζοντας τὸν “Περὶ παιδείας Νόμον τῶν Χριστιανῶν” ἀποφασίζει τὴν ἰδρυση σχολείου σὲ κάθε περιφέρεια πού μπορεῖ νὰ ἀποδώσει 30 μαθητές¹⁷³. Τὸ 1889, στὸ δεύτερο περὶ παιδείας νόμο, παρόλο πού ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων κρίνεται ὅτι “καταπληκτικῶς, καὶ πῶς δυσαναλόγως

169. Βλ. π.χ. Ζ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389.

170. Στὴ φιλομουσία τῶν κατοίκων Γουβῶν καὶ στὴν ἐπιθυμία πού δείχνουν νὰ μορφώσουν τὰ παιδιά τους ἀναφέρεται ὁ ἐξεταστής Δ. Κανάκης (πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/349). Ἡ πρόοδος πού ἔδειξαν οἱ μαθητὲς Κουνάβων Πεδιάδος εὐχαριστεῖ ζωηρὰ τοὺς κατοίκους πού εἶναι ἀξιέπαινοι γιὰ τὴ φιλομουσία τους, παρατηρεῖ ὁ ἐξεταστής Κ. Δρακάκης (πρὸς ΔΤΗ, 6/18 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/476). Ἐξαιρετικὰ τὰ ἀποτελέσματα καὶ στὸν Ἅγιο Βασίλειο τὸ 1880, παρὰ τὶς ἐλλείψεις τοῦ σχολείου (Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/477). Τὸ ἴδιο καὶ στὸ Θραψανόν, τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι ἐπιμελῶς φροντίζουν νὰ μορφώσουν τὰ παιδιά τους (Δ. Κανάκης (Ἀνώπολη) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/390).

171. Θ. Παντελίδης (Πύργος) πρὸς ΔΤΗ, 6/12 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/355.

172. Δημοτ. ἐφορία δημοτ.σχολῆς Πατισιέρον πρὸς Ἐπαρχεῖο Μονοφατισίου καὶ μέρους Ρίζου, 20 Δεκ. 1881/2 Ἰαν. 1882: ΑΔΤΗ, κα 2.4-4/582.

173. *Εἰδικοί νόμοι παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ Ὀθωμανοῖς τῆς Κρήτης*, ἐπιμ. Γ. Πλουμίδης-Κ. Φουρναράκης, Χανιά 1895, σ. 96.

ἴσως πρὸς τὰς ὀρθῶς ἐννοουμένας ἀνάγκας, ἠϋξῆσεν”¹⁷⁴, ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἴδρυση σχολείου μειώνεται στοὺς 20¹⁷⁵. Ἡ Ἑλλάδα θὰ ἀκολουθήσει τὸν ἴδιο δρόμο μερικὰ χρόνια ἀργότερα¹⁷⁶.

Οἱ διεκδικήσεις τῆς ὑπαίθρου, ἀναρθρες λίγο πολὺ κραυγές στὴ δεκαετία τοῦ 1870, βαθμιαῖα γίνονται ὁ συγκροτημένος λόγος μιᾶς κοινῆς γνώμης ἢ ὁποία πιστεύει ὅτι ἔχει δικαίωμα νὰ ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις τῆς γιὰ κάτι πού, καθὼς περνᾷ ὁ καιρὸς, τὴν ἀφορᾷ ὄλο καὶ περισσότερο. Σὲ βραχὺ διάστημα, ἡ σχολικὴ ζωὴ ἔχει ἤδη δημιουργήσει τὸ παρελθόν τῆς. Τὸ βραχὺ αὐτὸ διάστημα, τὸ χρονικὸ ἄνυσμα μεταξὺ τοῦ αἰφνιδιασμοῦ καὶ τῆς ἀποδοχῆς ἐνὸς ξένου πρὸς τὴν ἐγχώρια παράδοση θεσμοῦ, ἀποτελεῖ συνάμα δείκτη τῆς εὐελιξίας καὶ τῆς προσαρμοστικότητος τοῦ συγκεκριμένου πληθυσμοῦ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

174. Ν. Σταυράκης, ὁ.π., μέρος Α΄, σ. 200.

175. Γ. Πλουμίδης- Κ. Φουρναράκης, ὁ.π., σ. 120. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ μαθητῶν ἐπικυρώνει καὶ ἡ Κρητικὴ Πολιτεία τὸ 1903. Βλ. σχετικὰ *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*. Ἐστενογραφημένα πρακτικὰ τῆς Βουλῆς, τευχ. 4, περίοδος Β΄, Χανιά 1903, σσ. 96, 99-100, 128-129.

176. Τὸ ὄριο τῶν 30 θὰ ἀποφασισθεῖ τὸ 1889 καὶ τῶν 20 τὸ 1899 (Χρ. Λέφας, ὁ.π., σσ. 34-35).

ABSTRACT

Kallia Kalliataki Mertikopoulou, *The Muses and the Peasants. Late 19th Century Rural Crete Faces Education*

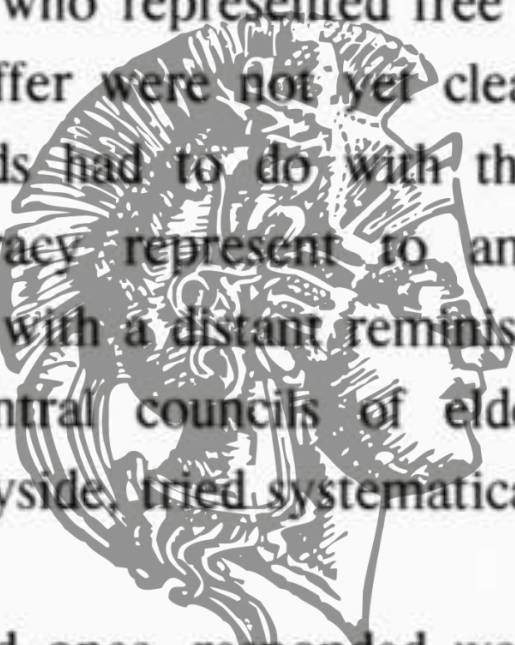
Well into the 19th century the Christian rural society in Crete continued to have loose bonds with education. Many, indeed, of its male and female members could still recite the long poem of *Erotokritos* by heart. Few, however, had learned to read, write or calculate in the very limited number of schools that functioned. This long established state of things was upset in 1870, when the question of financing the educational establishments of the countryside was settled and a school network came into existence.

The rural communities were thus confronted with a challenge and a consequent dilemma. Was education worth the cost of their being deprived for most of the year of their children, who represented free manual labour? The professional advantages it might offer were not yet clearly discernible. The question that lurked in their minds had to do with the value invested in education. What did exactly literacy represent to an agricultural, often insurgent, society of oral tradition, with a distant reminiscence of past glory? Aware of the scepticism, the central councils of elders, i.e. the boards supervising education in the countryside, tried systematically to pave the way for its reception.

The villages, even the isolated ones, responded warmly supporting the creation of schools, undertaking to construct the school building and to pay the teacher's salary. However, when the school was created, they kept their children from it, either by not inscribing them in the first place, or by withdrawing them from the classes with a frequency that led to a large scale absenteeism. School buildings were gradually left to fall in a state of disrepair. The teacher often became a victim of village dissensions, while the promised salary was rarely paid.

Not yet sharing the Christian townspeople's attitude which projected the image of the educated man and even woman as a model, the periphery reacts to the sudden advent of a new institution in a complex manner, seemingly contradictory. Its response, reflecting ideas crystallised during long periods of time, is positive so long as no sacrifices are required of what it considers to be its interest. It also expresses a large scale inertia. Resistance to education *per*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

se or traces of obscurantism are not observable. For the letters to be accepted, time and a change of mentality will be required. Their acceptance will largely benefit from the idea that they constitute an effective additional weapon in the struggle to independence.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

